

Tercümeler:

ÇİN YAZISI İLE YAZILMIŞ BARBAR GLOSSALARI MESELESİ *

L. LİGETİ

Macarcadan çeviren : H. EREN

1. Çin'de tarihçiliğin başlangıcından bugüne kadar Çin kaynaklarında komşu "barbarlar"ın tarihine, âdetlerine, dillerine ait birçok kıymetli kayıtlara tesadüf edilmektedir. Bu kayıtların ehemmiyetini anlatabilmek için, Çin tarihçiliğinin Yunan tarihçiliğini utandıracak kadar zengin olduğunu ilâve edelim. Çünkü çağdaş Çin kayıtları arasında yüz yıllık değil, on yıllık boşluklara bile rastlanmaz.

Daha Çin "tarihçiliğinin piri,, olan Şi-ki müellifinden önceki develere ait Konfüçyus vesikalarında barbarların dört kabilesine tesadüf edilmektedir; bunların adları sonradan dört yönün Çin'li olmıyan sakinleri mânasını almıştır : *yi* (doğu), *ti* (kuzey), *jung* (batı), *man* (güney).¹ Başlangıçta gördüğümüz bu mütevazı dört ad asırlar boyunca gittikçe artmış, her yönde dikkate lâyık birçok yabancılar ortaya çıkmıştır. Çin tarihi boyunca ortaya çıkan bu barbar kavim ve kabilelerin adlarını bu yazının dar çerçevesi içine sığdırmak imkânı yoktur. Esasen şimdi bu adları sıralamak istemiyoruz. Maksadımız, sadece Çin'lilerin barbarlara ve her şeyden önce bizi yakından alâkadar eden İç Asya kavimlerine ait kıymetli malzeme ve kayıtlarını dil tarihi bakımından hangi prensiplere istinaden kıymetlendirebileceğimizi aydınlatmaktır. Makul bir çalışma sayesinde bu araştırmalardan mukayeseli Altay araştırmaları ve Altay ailesinin muhtelif kollarının tarihi için son derece kıymetli yeni kaynaklar elde edebileceğimiz gibi, Güney Sibirya'nın eski dil durumu hakkında da birçok bakımlardan faydalı bilgiler edinebiliriz.

Bu yazımızda dokunmak istediğimiz nokta prensip bakımından o kadar basit ve açıktır ki ısrarla tekrarı, açık kapıyı zorlamak gibi telâkki edilebilir. Bu noktayı kabul ve itiraf etmiyen yoktur. Lâkin buna rağmen, bu noktaya dikkat edilmediğini sık sık görüyoruz. Sinologlar barbar dillerine ait meseleleri takibetmezler. Bu sebeple, Çin dili tarihinde salâhiyet

* A kinai âtirâsos barbar nyelvi glosszâk kardeşe : Nyelvtudomânyi Közlemenyek LI (1941), 174 — 207.

¹ Plath, Fremde barbarische Stämme in alten China : SBAW (München), 1874. H. Maspero, La Chine antique. Paris, 1937, 3. ve müt. s.

sahibi olmalarına rağmen aklarındıkları müşahede ediyoruz. Bunun gibi, barbar dilleriyle uğraşanlar — meselâ Altay dilleri üzerinde çalışanlar, Türk veya Moğol dili tarihi ile uğraşanlar— Çin dili tarihinin lâbirentlerinde yollarını tâyin edemedikleri gibi, çok defa Çin dilinin bilmeceleleri karşısında bile şaşırıp kalıyorlar.

Kabul ve itiraf edilen prensip basittir : Dil tarihi meselelerini yalnız dil tarihi usulleriyle aydınlatabiliriz.

Bu bakımdan barbar dillerine ait Çin kayıtlarının tâyin ve tesbiti için : 1. Çin dili tarihini, 2. barbar dilleri tarihini göz önünde tutmak icabeder. Mamafih, Çin'lilerin kaydettikleri kelimeler muhtelif barbar dillerine aittir. Bütün bu dilleri tanımadığımız cihetle, yukarıki iki noktaya son olarak bir prensip daha ilâve edebiliriz: Bilmediğimiz barbar dillerini bugünkü dillerle a priori birleştirmekten çekinelim.

2. İlk mesele olarak bahis mevzuu kelimenin ne zaman tesbit edildiğini bilmek icabeder. Milâttan önceki III., Milâttan sonraki II., V., X. yahut XIV. asırda Çin işaretlerinin türlü türlü fonetik kıymetleri vardır. Bu sebeple, Çin'lilerin bizi alâkadar eden devirde duydukları barbar şeklini tâyin ve tesbit için, çağdaş Çin işaretini esaslı surette tanımak mecburiyeti vardır. Bu, Çin dili tarihine ait bir meseledir.

Çin dili tarihinin badıca devirleri bugün oldukça esaslı bir şekilde aydınlatılmıştır. Bu bakımdan bu sahada elde edilen kronoloji çerçevelerine güvenebiliriz. Henri Maspero'ya uyarak, Çin dili tarihini başlıca şu devirlere ayırabiliriz :¹

I. Eski devir (M. ö. III. asra kadar)	eski	eski Çince
II. Han, San-kuo (M. ö. III.—M. s. IV. asra kadar)	yeni	
III. Altı sülâle. İlk T'ang (V—VII. asır)	eski	orta Çince
IV. Son T'ang. Sung (VIII—XI. asır)	yeni	
V. Kin. Yuan. İlk Ming (XII—XV. asır)	eski	yeni Çince
VI. Son Ming. C'ing (XVI. asırdan itibaren)	yeni	

Maspero'nun taksimine ilâve olarak, ayrı ayrı devirleri temsil eden sülâlelerin adları karşısına bu devirlerin aşağı yukarı hangi asırları kucakladığını parantez içinde kaydettim. Bu devirleri Roma rakamlarıyla işaretledim. Bu suretle, aşağıda bu devirlerden bahsederken kısaca yalnız bu rakamları zikredeceğim.

Çin dili tarihine ait gayet zengin kaynakların burada sıralanmasını zait addediyoruz. Yalnız, ancak III. devirden itibaren tamamiyle sağlam bir zemine dayanabildiğimizi söylemekten çekinmiyelim. Son devre yak-

¹ H. Maspero : Bulletin de l'Ecole Française d'Extreme-Orient (=BEFEO), XX, 10. Karlgren orta Çince yerine (Maspero : chinois moyen) chinois ancien, ancient Chinese tâbirini kullanmaktadır. Buna mukabil, eski Çinceye chinois archaïque, arch. Chinese adını vermektedirler. V. devre eski Mandarince adı da verilmektedir. Bk. Dragunov: İzv. Ak. Nauk 1930, 627. ve müt. s.

taştıkça bilgilerin arttığı, kıymetli müşahedeler veren kaynakların çoğaldığı tabiidir.

Çin dilinin zengin kaynakları arasında, sinolog olmıyan dil âlimlerini her şeyden evvel alâkadar eden nokta, ayrı ayrı devirlere ait manüeller, lügat kitapları meselesidir. Bütün bu devirleri kucaklıyan bir tarihî Çin lügati yazmak fikri bugüne kadar ortaya atılmamıştır. Zira böyle bir eser yazabilmek için birçok mühim meselelerin aydınlatılması icabeder.

I—II. devre ait meseleler üzerinde B. Karlgren çalışmıştır. Çin dili tarihinin en ciddî araştırmacısı olan Karlgren'in araştırmalarından çıkan neticeler tatminkâr sayılamaz. Bu araştırmalar birçok bakımlardan tenkid edilmiştir.¹ III. devir bakımından durum daha müsaittir. Karlgren'e borçlu olduğumuz *fitudes sur la phonologie chinoise* adlı meşhur eserde bu devirle alâkalı hemen hemen bütün meseleler aydınlatılmıştır. Karlgren, *Analytic Dictionary of Chinese and Sino-Japanese* adlı eserinde zengin lügat malzemesini ortaya koymuştur.² IV. devir hakkında H. Maspero'nun *Le dialecte de Tch'ang-ngan sous les T'ang* adlı monografisi çok dikkate lâyıktır.³ V. devre karşı son yıllarda alâka uyanmağa başlamışsa da, bu husustaki zengin malzeme henüz toplu olarak işlenmemiştir. A. Dragunov'un *The Phags-pa script and the Ancient Mandarin* adlı araştırması bu bakımdan faydalı bir yardımcıdır.⁴ İshijama Fukuji'nin *Kötei chügen on-in* adlı kitabı yanlışlarla doludur.⁵ Bu kitabın sonuna Lâtin harfleriyle yazılmış bir endeks de ilâve edilmiştir. VI., yani en yeni devir hakkında şimdiye kadar fazla bir şey yapılmamıştır. Bu hususta yardımcı olarak yalnız kuzey Mandarin lügatleri ve diyalektoloji araştırmaları kullanılabilir.

Bu duruma göre, seçim imkânlarının pek bol olmadığı anlaşılıyor. Sinolog olmıyan âlimler için yalnız bir lügat kitabı —Karlgrren'in *Analytic Dictionary'si*— vardır. Bu eser artık her yerde gelişi güzel zikredilir. Lâkin bundan doğacak tehlikeler hiç düşünülmez. Han devrine ait Hiung-nu glossalarını veya Ming devrine ait Uygur tanıklarını aydınlatmak için, Karlgren lüğatinin alâkalı maddesi "eski telâffuz şekli" olarak en büyük bir gönül rahatı ile zikredilir. (Bundan bir müddet evvel her hangi bir devre ait Çin tanıklarının eski okunuşunu tâyin için, bugünkü Güney

¹ B. Karlgren, *Word families in Chinese* : Bull. of the Museum of Far Eastern Antiquities, n° 5. Bk. H. Maspero : Bull. de la Societe de Linguistique de Paris XXXVI (1935)= 175—183.

² *Etudes, Archives d'Etudes Orientales*'in 15. cildi olarak çıkmıştır (Upsala, 1915—1924). *Analytic Dictionary* Paris'te 1923'te çıkmıştır.

³ BEFEO'nun XX. cildinde çıkmıştır (Hanoi, 1920). Bk. B. Karlgren, *The reconstruction of ancient Chinese* : T'oung Pao XXI (1922), 1—42.

⁴ İzvestiya Akademii Nauk SSSR (VII seriya : Otdelenie gumanitarnis nauk)'de çıkmıştır (1930, 627—647, 775—797).

⁵ Töyö bunko ronsö'nun I, cildi olarak çıkmıştır (Tökyö, 1925). Bk. Pelliot : T'oung Pao XXVI (1929), 359. Pelliot tenkidlerinde müsamaha etmiştir. Bu esere ait düşüncelerimi başka bir vesileyle açıklamak istiyorum.

Çin, Kanton v. s. şekillerinin zikri kâfi geliyordu. Bu usul artık tarihe karışmıştır.)

Bu iddiamızın mübalâğa telâkki edilmemesi için, enteresan bir iki misal verelim.

W. Bang ve A. von Gabain *Türkische Turfantexte* adlı türkoloji bakımından gayet mühim eserin V. cüzünde (Berlin, 1931) Uygurca *yipkin* 'menekşe rengi' kelimesini aydınlatmak için, Ming devrine ait Uygur - Çin lüğatinin *şipkin* kelimesini, yani bu kelimenin *şi-kin* şeklindeki Çin transkripsiyonunu kaydetmekle kalmıyarak (14. s.),¹ hemen Karlgren'i de zikretmişlerdir. Buna göre, bu kelimenin "eski" okunuşu *şîël(!)-kîän'* dir. Parantez içindeki nida işareti, herhalde bu "kaideye aykırı" şekil karşısında duydukları şaşkınlığı anlatmak için ilâve edilmiştir. Halbuki burada hiçbir aykırılık yoktur. Yalnız, Karlgren'in III. devre ait tanıklarının burada sıralanması yersizdir. Bu tanıklarla Uygurca kelimeler arasında hiçbir münasebet yoktur. Uygur - Çin lügati V. devrin sonuna aittir. Kuzey Çin dilinde daha Sung sülâlesi devrinde kelime sonundaki tonsuz explosivaların (*k, t, p*) kaybolduğunu göz önünde tutarak, *şi-kin* şeklini bilmek kâfidir. Barbar kelimelerinin sonunda tesadüf edilen bu sesler, bir müddet *pu* hecesiyle yazılmıştır. Meselâ *şi* ve *kin* hecelerini ifade eden Çin işaretleri arasına daha küçük bir *pu* işareti ilâve edilmiştir. Bu usul sonradan tamamıyla terk edilmiştir.

İkinci misal. G. R. Rachmati ve W. Eberhard (bu sonuncu sinologtur) 1936 da *Türkische Turfantexte*'nin VII. cüzünde bir sutranın Uygurca metnini neşretmişlerdi.² Bu parçaya istinaden yedi yıldızın Çince alınmış Uygurca adlarını toplıyarak buna Karlgren'in "eski" şekillerini ilâve etmişlerdi. Bu listeyi aynıyle alıyoruz :

Uygurca	Bugünkü Çince	Karlgren'e göre
<i>tamlang</i>	<i>t'an-lang</i>	<i>t'âm-lang</i>
<i>kumunsi</i>	<i>kiü-men</i>	<i>g'üwo-muän</i>
<i>liusun</i>	<i>lü-c'un</i>	<i>luk-dz'uän</i>
<i>yunkiu</i> (doğrusu : <i>wunkiu</i>)	<i>wen-k'üü</i>	<i>müän-k'üwok</i>
<i>limçin</i>	<i>lien-çen</i>	<i>liäm-t'üäng</i>
<i>vukuu</i>	<i>wu-k'üü</i>	<i>mü-k'üwok</i> (Rachmati'nin <i>mün'</i> i tertip hatasıdır.)
<i>pakunsi</i>	<i>p'o-kiün</i>	<i>p'üd-küwän.</i>

Çin dili tarihiyle uğraşanlar, üç *critere'den* dolayı bu listenin ilk T'ang devrine ait olamayacağını ilk bakışta anlayabilirler : 1. Kelime sonundaki -k seslerinin yokluğu (*liu, kiu* ve *kuu*). 2. Kelime başında *mi-* yerine *w-* (*wun* ; *yun* şekli sık sık tesadüf edilen grafik bir yanlıştır). 3. Karlgren'in *t'üäng* şekline mukabil Uygurca *çin* şekli (*limçin* kelimesinde). Bu duruma

¹ SPAW (Hist.-Phil. Klasse)'in 1931 e ait cildinde çıkmıştır (13—14).

² APAW'in 1936 ya ait cildinde çıkmıştır. 66. ve müt. s. bakınız.

göre, Karlgren'in tanıklarının sıralanması tamamiyle lüzumsuzdur. Bu tanıklar, eserin yazılış veya çevrilişi hakkında kronolojik bir netice çıkarmak isteyenleri yanlış hükümlere sevk edebilir. Halbuki fonetik *critere'ler* de bu eserin III. devre değil, V. devre ait olduğunu anlatıyor. Diğer taraftan Yüan devrinde yapılan bir tercümenin varlığı ve bunun Moğolca ve Tibetçe aslı ile alâkası biliniyordu. Bu tercüme Rachmati'nin ve Eberhard'ın gözünden kaçmıştır¹.

Hirth, De Groot, Laufer, Ramstedt, P. Schmidt gibi adlar zikrederek bu misallerin sayısını kolaylıkla artırabiliriz.

3. *Monosyllabique* olarak bilinen Çin dilinde bugün birbirine benzer (tek heceli) kelimeler o kadar çoktur ki anlaşmayı sağlamak maksadıyla yeni vasıtalar bulmak icabetmiş, basit mefhumları anlatmak için bile kelime takımları uydurulmuş ve yeni fiil ve isim çekimi geliştirilmiştir. Çin dili bugün *polysyllabique* dillere çok yaklaşmıştır. Buna karşı, Çince ile aynı kökten çıkan Tibetçe artık hemen hemen taşlaşmış, hattâ müzik vurgusunu bile kaybetmiştir.

Halbuki Çince vaktiyle ayrı bir durum gösteriyordu. Başlangıçta klâsik yazı dilini yalnız gözle değil, kulakla da anlamak kabildi. Eski Çincenin ses durumu vaktiyle bugünküne nispetle çok daha zengindi.

Çincenin tarihi fonetiği ile alâkalı meseleleri aydınlatmak için birkaç misal verelim.²

a) Bugünkü Çince kelime başında tesadüf edilen explosivalar şunlardır : *k-, k'- ; t-, t'- ; p-, p'-*. Bunlardan *k-* ve *t-* sesleri —aşağıdaki cedvelden anlaşılacağı gibi— tarih boyunca birbirine muvazi olarak eski zenginliğini kaybetmiştir.

I-II.	<i>k-, k'-, g-, g'-</i>	<i>t-, t'-, d-, d'-</i>
III - V.	<i>k-, k'-, g'-</i>	<i>t-, t'-, d'-</i>
VI.	<i>k-, k'-</i>	<i>t-, t'-</i>

b) Eski Çince *p-, p'-, b-, b'-* sesleri III. devre kadar yukarıki seslerle muvazi olarak gelişmiş, fakat IV. devirden itibaren ayrı bir istikamet almıştır. Çin dili tarihinin başlangıcında kelime başındaki explosivalardan *k-, k'-, g-, g'-* ve *p-, p'-, b-, b'-* sesleri (kelime başındaki consonanstan sonra *yi* geldiği takdirde) *yodise* olabilir³ veya olmayabilirdi. *k-, k'-, g-, g'-* sesleri

¹ Ligeti : T'oung Pao XXVII (1930), 60. Aynı yerde B. Laufer ve Sylvain Levi'nin yazılan da zikredilmiştir. Uygurca, Moğolca, Tibetçe tercüme hakkında bk. Ligeti : Revue des Etudes Hongroises XII (1934), 239. ve müt. s.

² Bahis mevzuu olan ses tarihi meseleleri hakkında bk. Karlgren, Analytic Dictionary (9. ve müt. s.) ve Etudes (42. ve müt. s.), Maspero, Le dialecte de Tch'ang-ngan (23. ve müt. s.).

³ Yodisation hakkında Karlgren şöyle diyor : "Le terme "mouilte" a dans la linguistique moderne une signification tres speciale. Comme il est impossible de fixer, pour l'ancien chinois, s'il s'agit d'une vraie palatalisation des consonnes ("mouillure", auquel cas la position de "yod" ou *i* est prise par la langue simultanément avec l'articulation normale du son "mouille") ou d'un yod suivant la consonne, je prefere, dans la suite, aux termes mouillure, mouille ete, ceux de yod, yodise" (Etudes 44. s. 2. n.).

için bu durum sonradan mühim bir karışıklık doğurmamıştır. IV. devirden itibaren *p-*, *p'-*, *b-*, *b'-* seslerinin *p-*, *p'-*, *b'-* seslerini verdiğini yukarda söylemiştik. *Bu yodise* consonanslar *u* veya *w* seslerinden önce geldikleri takdirde, yeni bir kelime başı sesi vermişlerdir. Bu sesler de bugüne kadar tamamiyle muhafaza edilmemiştir. Bu duruma göre, *p-*, *p'-*, *b-*, *b'-* seslerinin gelişmesini şöyle tesbit edebiliriz :

- I - II. *p-*, *p'-*, *b-*, *b'-*
- III. *p-*, *p'-*, *b'-*
- IV. *p-*, *p'-*, *b'-* ; *f-*, *f'-*, *v-*
- V. *p-*, *p'-*, *b'-* ; *f-*, *v-*
- VI. *p-*, *p'-* ; *f-*

c) Eski Çince'de *r* sesi yoktur. Lâkin bugünkü Kuzey Çince'de buna benzer bir ses vardır. Bu sesi yanlış yere Amerikan telâffuzundaki İngiliz *r*'siyle birleştirirler. Karlgren'e göre, bu consonans, apico - prepalatalis oralis bir sestir. *z* işaretiyle yazılan bu tonlu ses bir veya en çok iki ihtizaz yapar. Ben bu sesi bu yazımda *rh* harfleriyle işaretledim.

Eski Çince *nîzi*'den çıkan bu *rh* sesi ancak Yüan devrinin (V.) sonunda ortaya çıkmıştır :

$$\acute{n}\acute{z} > \acute{z}i > \acute{z}i > \acute{z} > z > 2$$

Kelime başında *nîzi*'den sonra *i* yerine başka bir vocalis geldiği takdirde, sonraki devirlerde cerebralis *z* (<*z*) sesi çıkmıştır.

d) Çin fonetiğinin çoktan beri bilinen bir hususiyeti olarak, bugünkü Kuzey Çince'de vocalisle biten kelimelerden bir kısmının vaktiyle tonsuz üç explosivadan biriyle (*-k*, *-t*, *-p*) sona erdiğini söyleyelim. Güney Çin ağzlarında consonansla biten kelimelerin bugüne kadar muhafaza edilmesi, bu noktanın anlaşılmasını kolaylaştırmıştır.

Consonansla biten kelimelerin tarihi bugün oldukça aydınlatılmıştır. Başlangıçta kelime sonlarında tonlu ve tonsuz explosivalara tesadüf edildiği anlaşılıyor. Evvelâ tonsuz explosivaların düştüğü biliniyorsa da, bu hâdisenin gelişme şekli katî olarak kestirilemiyor. Tonsuz explosivaların düşmesini ise adım adım takibetmek kabildir. Bu seslerin ilk olarak tonlu spirans olduğu, sonra semivocalis şekline girmek suretiyle düştüğü anlaşılıyor. Bu fonetik hâdise kronoloji sırasına göre şöyle tesbit edilebilir :

- I - II. *-k*, *-t*, *-p* ; *-g*, *-d*, *-b*
- III. *-k*, *-t*, *-p* ; tonlu explosiva ile biten kelimelerin III. devirden başlayarak bugüne kadar vocalisle sona erdiği anlaşılıyor.
- IV. *-ğ*, *-đ*, *-β*
- V. (semivocalis)
- VI. vocalis.

e) Eski Çince'de *-ng* (*-ŋ*) ile biten kelimeler bugünkü Çince'de de

-ng ile sona eriyor. Buna rağmen, burada da dikkate lâyık bir mesele ile karşılaşılıyor. IV. devirde, daha açık bir tâbirle VIII. asırda Kuzey Çincenin ehemmiyetsiz sayılamıyacak birtakım ağızlarında *ng*(η) sesinin ν (spirans η) şekline girdiğini görüyoruz. Bu sestten bazı fonetik şartlar altında diphthonguslar veya uzun vocalisler çıkmıştır. V. devirden itibaren bu fonetik hâdisenin hudutları mekân bakımından daralmış ve tekrar eski -ng yayılmıştır.

Yukarda, tarihî Çin fonetiğinin kelime başında ve sonundaki consonanslarından birkaç misal getirmiştik. Bu misallere göre, "eski" Çince şekillerin "per analogiam" *automaticue* surette rekonstrüksiyonunun imkânsız olduğu anlaşılmıştır. Bugünkü Çince ses ve transkripsiyon bakımından bir ayrılık göstermeyen kelimelerden müteşekkil gruplar arasında tarihî bir münasebet bulunmadığını kaydedelim. Tarihî münasebetler hakkında bugün yalnız Çince kelimelerin işaretlerinden veya bu işaretlerin fonetik unsurlarından bilgi edinilebilir.

4. İç Asya dillerinin araştırmacıları için Çin dili tarihi gayet mühim bir yardımcıdır. Bu hususta elde edilen neticeler, İç Asya dilleri bakımından çok dikkate lâyıktır. Burada ilk T'ang devrinden itibaren İç Asya yazılarından biriyle tesbit edilmiş Çince metinler, metin parçaları veya yalnız glossalar bahis mevzuu olabilir. Sonra, İç Asya'nın "barbar" dillerine ait Çin yazısıyla yazılmış şahıs adlarının ve kelimelerin aslı telâffuz şekillerini tesbit etmek istediğimiz zaman da Çin dili tarihini göz önünde tutmak icabeder.

Çin dili tarihi sayesinde elde edilen neticeleri doğru olarak kıymetlendirebilmek için, mühim bir nokta daha vardır. İster Çin yazısıyla yazılmış İç Asya glossalarını, ister her hangi bir İç Asya yazısıyla yazılmış Çin glossalarını izah ederken, Çin dili tarihinden çıkan neticelerin göz önünde tutulması bazen kâfi gelmiyebilir. Birbiri ile karşılaştırılan dil veya yazıların aynı ses sistemini doğru olarak aksettiremediğini unutmıyalım. Bu durum karşısında Çin'liler daima substitütödan faydalanmışlardır.

Meselâ son T'ang devrinde her hangi bir barbar diline ait -*rim* hecesini Tibetliler ve Uygurlar kolayca yazabilmişlerdir. Çin'liler bu durumda bu heceyi ancak substitütödan faydalanmak suretiyle -*Um* şeklinde yazarlar. Barbar dillerine ait -*Um* hecesini de yine -*lim* diye yazarlar. Bu durum, bahis mevzuu barbar dilini bilmiyen araştırmacıları yanlış hükümlere sevk edebilir. Zira Çin kaynağında tesadüf edilen -*lim* hecesi -*Um* diye okunabileceği gibi, substitütö ile -*lim* yazmak suretiyle -*rim* hecesi de kastedilmiş olabilir. Buna benzer kusurlara yalnız Çin yazısında tesadüf edilmediğini söyleyelim. Çin yazısı cerebralis ve palatalis ξ ve ζ seslerini (ξ , ξ ; ζ , c) kolaylıkla tefrik edebildiği halde, Tibet ve Uygur yazıları bu sesleri işaretlemek için üçüncü bir işaret kullanır (ξ ve ζ). Çünkü bu seslere Tibetçede ve Uygurcada tesadüf edilmez.

Bu duruma göre, dil tarihinden çıkan neticelere dayanmak ve substitutio imkânını göz önünde tutmak şartıyla Çin kaynaklarındaki barbar glossalarını kolaylıkla izah edebiliriz. Böyle bir mesele, Yunan harfleriyle yazılmış bir barbar glossasının izahından farksızdır. Çin kaynaklarında tesadüf edilen isim ve kelimelerin, Çin'lilerin "işitilmemiş derecede kötü" transkripsiyonu yüzünden kullanılamıyacağı hiçbir suretle ileri sürülemez.¹

Yukarıki prensipleri göz önünde tutmak şartıyla Çin diline ait glossa ve kelimelerin İç Asya barbarları tarafından nasıl yazıldığını birkaç misal ile aydınlatalım.

Elimizde şimdilik yalnız Tibet yazısıyla yazılmış son T'ang devrine ait Çince metinler veya metin parçaları vardır. Meşhur *C'ien ce wen'in* kucakladığı malzeme bugüne kadar Çin dili tarihinin birçok meselelerini aydınlatmak için kullanılmıştır. O zamandan beri buna benzer pek çok metinler neşredilmiştir. Tibet yazısıyla yazılmış T'ang devrine ait Çince metinlerin, Çin dili tarihine ait sağlam bilgileri olmıyan araştırmacılar için nasıl bir tuzak teşkil ettiğini anlatmak için, F. W. Thomas'ın böyle bir metni şimdiye kadar meçhul kalmış 'A-ja diliyle birleştirmeğe kalkıştığını ilâve edelim. Thomas buna istinaden 'A-ja dilinin bir Hindicini dili olduğunu ve Çince ile uzak bir akrabalığı bulunduğunu ispat etmek istemiştir.²

Hemen hemen bütün İç Asya dillerine ait yadigârlarda Çince glossalara tesadüf edilir. Bunlar sistemli bir şekilde toplanmamış, işlenmemiştir. Şimdi misal olarak birkaç glossa zikredelim.

'Fırça' mânasına gelen Çince *pi* kelimesinin tarihi çok dikkate lâyıktır. I - II. devirlerde bu kelimenin başında henüz *pl-* seslerine tesadüf edilir ; *kl-*, *pl-*... sesleri eski Çincenin en enteresan hususiyetlerinden birini teşkil eder. Bu mesele henüz tamamiyle aydınlatılamamıştır. Karlgren'e göre, bu kelime III. devirde *piet* diye telâffuz edilmiştir. Eğer Altayca 'yazmak' mânasına gelen *biti-* kelimesinin Çinceden alındığı bahis mevzuu olabilirse, yalnız bu devrin göz önünde tutulması icabeder. Japonca *hitsu* kelimesi III. devrin sonunda veya IV. devrin başında alınmış bir kelimedir. Bu modern şekil eski **pitu* kelimesinden çıkmıştır. Bu kelimenin sonunda gördüğümüz *-u* sesi Japoncaya has bir gelişmenin neticesidir. IV. devrin sonunda bu kelime *pið-* diye telâffuz edilmiş ve *pir* şeklinde Tibetçeye geçmiştir (B. Laufer, Loan-words in Tibetan : T'oung Pao 1916, 509. s., n° 229).³ Bu kelime Tibetçeden Moğolcaya geçmiştir. Moğollar arasında bugün *bir* veya *bigir* (=bir) şeklinde kullanılır. V. devirde artık son consonansını kaybederek *pi* şeklini almıştır. Bu kelimenin *pi* şekli Cürçiceye geçmiş ve muhtemelen Ming devrinde sona eren p-> f- değişmesi netice-

¹ L. Gaâl : Korösi Csoma-Archivum II, 253.

² L. Ligeti : Körösi Csoma-Archivum I. Ergänzungsband 86. ve 90. s.

³ Uygurca *bir*, *biir* kelimesi doğrudan doğruya Çinceden alınmıştır (A. von Gabain, Alttürkische Grammatik, 302). Moğolca *bir* kelimesi Uygurcadan da alınmış olabilir.

sinde*fi* şekline girmiştir. Bu son şekil Mançu diline girmiştir. (Bu kelimenin fonetik gelişmesini anlamak için yazımızın 3. bölümüne [d] bakınız.)

Çince *li-ji* (bugünkü şekil) kelimesi 'takvim' mânasına gelir. Bu kelime Uygur yazısıyla yazılmış son T'ang devrine ait *Sekiz yükmek'te likjir* (veya *ligjir*) şeklinde yazılmıştır.¹ III. devirde *liek-ñz'ët*, IV. devirde *l'ik-zið* diye okunmuştur. (Maspero'ya göre, **liğ* diye okunması icabediyorsa da, son T'ang devrinde kelime sonundaki *-p* > *-β* veya *-k* > *-ğ* değişmesinin sona erip ermediği katî surette anlaşılammıştır.) Uygur yazısıyla yazılan şekil IV. devir şekline tamamen uyuyor.

Maspero'nun sağlam delillerine ilâve olarak, Uygur yazısıyla yazılmış güzel bir misal zikredebiliriz. Çince *ho* kelimesi (Karlgren 71. işaret) III. devirde *ğâp* diye okunmuştur. İlk T'ang devrinde Türkçe *alp* 'kahraman' (eski Türkçe * *alp* veya **halp*) kelimesi bu transkripsiyonla kaydedilmiştir. Maspero'ya göre, IV. devirde bu kelimenin **ğâβ* diye okunmuş olması icabeder. Son T'ang devrine ait bir Uygur transkripsiyonu ile *qaw* şeklinde yazılmıştır.² Kelime başında gördüğümüz *ğ*- normal bir substitutio sayılabilir. Kelime sonundaki *-w* ise tonlu spirans *-β* ile izah edilebilir. V. devirde bu kelime artık *ğa*, sonra *ğo* diye okunmuştur.

Çince *lung* 'ejderha' kelimesi meşhur bir kelimedir.³ İlk Olarak Türk kitabelerinde *lüy* şeklinde tesadüf edilen kelime, Uygurcadan (*lu*, *lü* ve *luu*) Moğolcaya geçmiştir. Moğolcada *luu* şeklinde yazılır ve *lü* diye okunur. Ramstedt, Kalmık lügatinde, bu kelimelerin Çince'den alındığını ileri sürmüşse de, yanlış olarak mevcut olmıyan Çince *luy* şekline dayanmıştır. Yukarda (4. e) söylediklerimizi göz önünde tutacak olursak, Türkçe-Mo-

¹ Yazımızda zikredilen Çin işaretlerini teknik sebepler dolayısıyla veremedik. Mafih okuyucuları şaşırtmamak için, işaretleri mânalarını zikretmek suretiyle tâyin ve tasrih ettik. Bu şekilde tâyin edilemeyen işaretleri Karlgren'in Analytic Dictionary'sine göre numaralarını kaydetmek suretiyle tasrih ettik. — Sekiz yükmek'te geçen *likjir* kelimesi hakkında bk. W. Bang—A. von Gabain—G. R. Rachmati, Türkische Turfantexte VI, Das buddhistischesütra Sâkiz yükmâk: SPAW 1934, 160 (70). Bu eserden evvel: Ed. Ghavannes—P. Pelliot, Un traité manicheen retrouve en Chine : Journal Asiatique 1913 I, 382. Pelliot, Toru Haneda'nın Uygur yazmasında bu kelimeye tesadüf edildiğini zikretmiş ve kelimeyi Çin ses tarihi bakımından aydınlatmıştır. Haneda'nın yazması Kyôto Üniversitesinin Geibun adlı mecmuasında (IV. cilt, 2. cüz) çıkmıştır. Berlin neşirleri Haneda'nın bu eserinden habersiz kalmışlardır. Yazık ki Rus neşriyatı gibi Japon neşriyatını da takibedemiyoruz. Japon kitap ve mecmuaları az sayıda basılmaktadır. Bu sebeple, Japon neşriyatını elde etmek imkânsızdır. Bu noktayı teessürle kaydediyoruz. Zira zengin Japon neşriyatı arasında arasına kıymetli yazılara da tesadüf edilmektedir.

² Türkische Turfantexte, Index 36 (494).

³ Eskiden bu Türk-Moğol kelimesinin etimolojisi doğru olarak tesbit edilememiş ve kelime yanlış olarak Tibetçe *klu* 'ejderha' kelimesinden izah edilmişti. Bu etimoloji yalnız kronoloji bakımından değil, fonetik noktasından da imkânsızdır. Buna benzer birçok Çin-Türk-Moğol kelimeleri vardır. Bk. P. Pelliot, Les formes turques et mongoles dans la nomenclature zoologique du Nuzhatu-'l-kulûb : Bull. of the School of Oriental Studies VI (1931), 569.

ğolca *lüy*, *lü*, *lü* şekillerinin III. devre ait *li>wong'*dan değil de, IV. devre ait *luw* (*li>wu*)'dan kolaylıkla izah edilebileceği anlaşılır.

Şimdi, *lung* ~ *lüy*, *lü* şekilleri arasındaki münasebeti, yani kelime sonundaki *-ng'in* son T'ang devrinde verdiği yankıları aydınlatmak için, İç Asya yadigârlarından birçok misaller getirebiliriz.' Kanonik kitap' mânasına gelen *ki* kelimesinin bugünkü şekli *king'dir*. *Ki* şekline Uygur yazmalarında rastlanır. Tibet yazmalarında bu kelime *gyi* diye yazılır. Bugün *şi-kan* (IV. devre ait Uygur yazmalarında *şipqan*) adını verdiğimiz 'on kabîle'nin on adından üçü, bu bakımdan dikkate lâyıktır : *qi* (bugünkü şekli *keng*), *pi*, *pii* (bugünkü şekli *ping*), *ti* (bugünkü şekli *ting*). Birleşik kelimelerden, 'Tripitaka' mânasına gelen ve Uygurca yazmalarda *sarntso* şeklinde yazılan *san-tsang* (bugünkü şekil) kelimesi, T'ang sülâlesinin eski adı, *Taito* (bugünkü şekli *Ta-t'ang* 'büyük T'ang') ve nihayet Turfan'ın eski adı, *Qoço* (bugünkü şekli *Kao-ç'ang*) burada zikredilebilir.¹

Şimdiye kadar zikredilen misallerimiz arasında, muhtelif devirlerde türlü türlü şekiller altında muhtelifdillere geçmiş bir kelime vardı (*pi* 'firça'). Buna mukabil, aynı İç Asya diline muhtelif devirlerde türlü şekillerde geçmiş Çince kelimeler de vardır. Burada sadece bir açık misal verelim. III. devirde *lap* diye (*-p* ile) telâffuz edilmiş olan ve 'mum' mânasına gelen kelime bugünkü Çince *la* şeklini almıştır. Moğolcada 'mum' mânasına gelen bir *la* kelimesi vardır. Bu kelimenin Çince den sonraki devirlerde (IV. devirde) alınmış olduğu muhakkaktır. Moğolca 'balmumu' mânasına gelen *lab* kelimesinin de bu Çince kelimedenden çıktığı açıktır. Yalnız, *lab* şekli, III. veya IV. devirlerde alınmış eski bir kelimedir. Bu kelimenin, Çince den Uygur dili kanalıyla alındığı ileri sürülebilir.

Yukarda getirdiğimiz misalleri, İç Asya dillerinde ve yazmalarında tesadüf edilen ve kelime sonundaki seslerden çıkan problemlerle alâkalı olan Çince kelimeler arasından seçtik. Zira Çince kelime sonundaki sesler, mükemmel vafına lâyıkmıyan İç Asya yazılarıyla açıkça ifade edilebilecek kadar derin değişiklikler geçirmiştir. Çince, eski devirlerde kelime başındaki sesler bakımından gayet zengindi. Çincenin bu incelikleri İç Asya yazılarıyla ifade edilemezdi. Bu sebeple, İç Asya yazmalarında sık sık substitutio ile karşılaşılır. Bu substitutioların yanında bu yazılarla

¹ 'Kanonik kitap' mânasına gelen *king* kelimesinin *ki* şekli hakkında bk. Türkische Turfantexte V, 28 (348). Tibetçe *gyi* şeklini Tibet Kancur'unun indeksinden aldım, bk. H. Beckh, Verzeichnis der tibetischen Handschriften (Berlin, 1914), 102, n° 12. *Şipqan'a*, ait tanıklar hakkında bk. Türkische Turfantexte VII, 62. *Samtso* ve *taito* kelimeleri hakkında son olarak bk. Türkische Turfantexte VI, 28 (348). *Samtso* kelimesindeki ikinci vocalis eskiden beri *o* diye okunmuştur. Mamafih to'fo'daki son vocalisi von Gabain-bence yanlış olarak- *u* (*taitu*) diye okunmuştur. Burada ve buna benzer bütün hallerde ikinci hecede bile *o* diye okumak icabetmektedir. Bu okuyuş Çin ses tarihine uygun olduğu gibi, Brahmi alfabesiyle yazılmış Türkçe metinlere de uymaktadır. Zira Türkçede bu devirde de ikinci hecede *o* sesine tesadüf edilmektedir. *Qoço* hakkında bk. P. Pelliot, Kaotch'ang, Qoço, Houo-tcheou et Qarâ-Khodja : Journal Asiatique 1912 I, 579. ve müt.s.

tesbit edilen incelikler gayet azdır. Çin diline vakıf olmıyanlar, bunlardan mühim bir şey çıkaramazlar.

Burada bir misal daha vermek icabediyor. Yukarda Çince kelimelerin başında ve sonunda rastlanan consonanslarla alâkalı meselelerden bahsettik. Bu consonanslar arasındaki vocalislerden (veya diphthonguslardan) bahsedilmemesi, burada hiçbir problem bulunmadığına veya Çince kelimelerin bu kısmının en eski çağlardan bugüne kadar hiç değişmediğine delâlet etmez. Bilâkis, III. ve IV. de\irlere ait Çince kelimelerin rekonstrüksiyonu yapılırken birtakım müphemlikler göze çarpıyorsa, bunlar vocalislerin müphemliğinden doğar.

Çince kelimelerin vocalisleri, consonanslar bakımından artık bugünkü durumdan fazla bir ayrılık göstermiyen sonraki devirlerde bile sürprizler doğurabilir.

Uzun bir Moğolca eserin (Moğolca metin daha eskidir) Çin yazısıyla yazılmış metni bize, V. devrin sonlarından kalmıştır. Çin yazısıyla yazılmış olan bu Moğolca eser, Moğolların Gizli Tarihi'dir. Bu eserin Lâtin harfleriyle yapılmış transkripsiyonu, Moğolca metnin "reconstruction,,u, lûgatçesi, bundan bir müddet evvel E. Haenisch tarafından neşredilmiştir.¹ Bu lûgatçede ve transkripsiyonda *jao'un* 'sol', *jao'udun* 'rüya', *kecao'u* 'güç' gibi tuhaf kelimeler göze çarpıyor. Bu tuhaflığı anlatabilmek için bu kelimelerin Moğol yazı dilindeki şekillerini sıralıyalım : *cegün* 'sol', *cegüdün* 'rüya', *keçegü* 'güç'. Dil yadigârlarında *ce'ün*, *cewün*, *ce'üdün*, *cewüdün*, *keçe'ü*, *keçewü* şekillerine rastlanır. Haenisch'in verdiği şekillerin, dil yadigârlarında tesadüf edilen şekillerden bir kısmıyla *identigue* olması icabederdi. *Cao* ve *çao* hecesi, Çince *çao* ve *ç'ao* transkripsiyonlarına dayanır. Bu kelimelerin okunuşunda Haenisch aldanmıştır. Çünkü Çince *çao* ve *ç'ao* kelimelerinin tarihini göz önünde tutmamıştır. Bu kelimelerin başında III. devirde *yodisé* consonanslar bulunur. Bu consonansları (*i*)*äu* vocalisi takibeder.

Palatal olmıyan consonanslardan sonra ise *-au* gelir. Bu ikilik ta V. devrin sonuna kadar muhafaza edilmiştir. Bu duruma göre, eski Mandarince adı verilen V. devir Çincesinde, bahis mevzuu olan bugünkü *çao*, *ç'ao* hecelerinin *çieu* ve *ç'ieu* diye okunduğu anlaşılıyor. *'Phags-pa* yazısıyla bu heceler *cem* ve *çew* şeklinde yazılmıştır.² Demek ki Çin dilinin tarihî tekâmülünü göz önünde tuttuğumuz takdirde, Haenisch'in *jao'un*, *jao'udun*, *kecao'u* şeklindeki sözde Moğolca kelimeleri yerine —normal *u~ü* substitütüsü ile— *cewün*, *cewüdün*, *keçewü* şekillerini elde edebiliriz. Bu şekillerle yukarda zikredilen eski Moğolca tanıklar arasında artık sağlam bir benzerlik vardır.

¹ E. Haenisch, *Manghol un Niuca Tobca'an* (Yüan-ch'ao pi-shi). Die Geheime Geschichte der Mongolen. Aus der chinesischen Transkription (Ausgabe Ye Teh-hui) im mongolischen Wortlaut wiederhergestellt. Leipzig, 1937. Yine onun, *Wörterbuch zu Manghol un Niuca Tobca'an*. Leipzig, 1939. Yine onun, *Die Geheime Geschichte der Mongolen... erstmalig übersetzt und erläutert*. Leipzig, 1941.

² Bk. Dragunov : *İzv. Ak. Nauk* 1930, 790—791.

Barbar dillerine ait glossalar meselesi Çin dili tarihiyle sıkı sıkıya bağlıdır. Yalnız, yukarda verdiğimiz misalden de anlaşılacağı gibi, bu glossaları aydınlatabilmek için "barbar" dillerinin tarihini de göz önünde tutmak şarttır. Bu sebeple, şimdi bu mesele üzerinde durmak icabediyor.

5. Çin ses tarihi yer yer karışık olabilir. Fakat bugünkü bilgilerimize göre bile ana çizgileri açık, vazıh bir tablo arz eder. Halbuki "barbar dilleri"nin ses tarihi birçok güçlüklerle doludur. Her şeyden evvel bir değil, birçok diller göze çarpıyor. Bu diller arasında, çok defa, en ufak bir yakınlık dahi yoktur. Bunları toplu olarak ele aldığımız takdirde muazzam bir malzeme ile karşılaşırız. Fakat bunlardan en zengini bile Çin dili tarihinin muhteşem yapısı ile mukayese edilemez.

Güney barbarlarını tamamen, doğu barbarlarını kısmen dikkate almadığımız takdirde bile geriye yine bir sürü dil kalır, 1. Tibet dili, Tangut veya Si-hia dili ve bunlarla akraba olan birçok *k'îang* dilleri bir grup teşkil eder. 2. İkinci gruba İç Asya'nın Çin tarafından da bilinen Hint- Avrupa dillerini, Tokharcayı, İran dillerinden Soğdca'yı, Khotan - sakayı, Farsçanın muhtelif kollarını alabiliriz. Ufak grupların mukaddes dili olarak İç Asya'da da kullanılmış olmalarına rağmen Hindistan dillerini bir tarafa bırakalım. 3. Yine bu sebeple, Samî, Süryanî, Arap v. s. dillerini de bir tarafa bırakıyoruz. 4. Son olarak, Altay dillerini, yani Türk, Moğol, Mançu-Tonguz dillerini göz önüne almak lâzımdır.

Bizim için bu sonuncu grubun en enteresan olduğu tabiidir. Bundan dolayı bu dillerin tarihine ait bellibaşlı problemleri ele almak ve bu sahada Çin kayıtlarından neler bekleyebileceğimizi araştırmak faydalı olur.

Bilindiği gibi, Türk dilinin, Türkler tarafından yazılmış en eski yadigarı, VIII. asrın ikinci çeyreğine ait Orhon kitabeleridir. Yenisey kitabelerinin bir kısmı bunlardan daha eski olabilir. Bunların yazılış tarihleri katî olarak tesbit edilemiyor. Çin'lilere borçlu olduğumuz glossalar, VI. asırdan başlar. Yenisey kitabelerinden 'hiçbiri bundan eski olamaz.

Çin kaynaklarında rastlanan Türk glossaları ile alâkalı olarak iki noktaya dikkat etmek icabeder.

a) Bugün kırktan fazla Türk dili ve lehçesi vardır. Türk dillerinin bu şekilde dallanıp budaklanması yeni bir şey olamaz. Bu dillerin eski devirlerde bugünkü kadar çok kollara ayrılmış olması, tabii, düşünülemez. Lâkin bu kolların ayrılması eski devirlere çıkar. VIII» ve hattâ VI. asırdan eski olduğu muhakkak olan Çuvaş dilinden başka, Yakut dili de eski ve müstakil bir kol sayılabilir. Eski Türkçeye ait Orhon ve Yenisey kitabelerine dayanan araştırmacılar, Türk dillerinin VI—VIII. asırlarda sağlam bir birlik teşkil ettikleri düşüncesine kapılmışlardır. Bu araştırmacılara göre, Türk dilinin lehçelere ayrılması sonraki devirlerde başlamıştır. Halbuki, Çin kaynaklarındaki glossalardan anlaşıldığına göre, VI. asırdan itibaren birtakım "yeni" şekillere tesadüf edilir (y-'ye mukabil c-, Orhon kitabelerindeki *eb* 'ev' kelimesine mukabil *öy*).

b) VI. asırdan önceki devirlerde Çin kaynaklarında Türkçe konuşan kavimler var mıdır ? Türkologları en çok bu meselenin alâkadar edeceği tabîdir. Bu sualin cevabı o kadar basit değildir. Bu hususta büyük ümitler beslemenin doğru olamayacağını hemen söyleyelim. Çin kaynakları sayesinde sadece birtakım glossalar, kelimeler elde ediyoruz. Bu kelimeler umumiyetle barbarlar arasında rastlanan birtakım eşya adları, yani kültür kelimeleridir. Bu kelimelerin, bahis mevzuu dillerin eski kelime hazinesine ait olması şart değildir. Bu sebeple, bu kelimelere istinaden bu diller hakkında kolayca bir fikir ileri sürülemez. Herhalde, VI. asırdan evvel Çin'lilerin ne gibi Türk kavim veya dillerini tanıdıkları meselesi hakkında şimdilik katî bir şey söylenemez.

Türk dili tarihinin bellibaşlı devirlerine gelince : Ne yazık ki şimdilik bu hususta katî bir şey söylenemez. Bir defa, elimizdeki malzeme VI. asırdan bugüne kadar Türk dillerini ana çizgileriyle tanımamıza imkân bırakmıyor. Bundan başka, bu malzeme bu bakımdan kâfi derecede işlenmemiştir. Sonra, bir değil, birçok Türk dilleri vardır. Bunlar da her zaman birbirine muvazi olarak gelişmemişlerdir. Bu dillerden birkaçı unutulmuştur. Diğer taraftan şimdiye kadar bilinmeyen birtakım diller de karşımıza çıkmıştır.

Bu güçlükler rağmen, Türk dillerini şöyle taksim edebiliriz :

I. Eski Türkçe. VI—IX. asırlar.

Gök Türkçe ve Uygurca devri. Eski Kırgızca da belki buraya ilâve edebilir. Her üç dil eski Türkçenin hususiyetlerini taşır. (Bu dillere şimdiye kadar ana Türkçe adı verilmiştir. Biz bu adı daha eski bir devre bırakabiliriz. Ana Türkçenin hususiyetleri arasında, uzun vocalislerin sistemli bir şekilde varlığı, sonra artık düşmüş olan *h*-zikre lâyıktır.)

II. Orta Türkçe. X—XV. asırlar.

- a) Mani ve Buda tercümeleleri, Uygur yazı dilinin kuruluş devri.
- b) Çağatay yazı d'li devri.
- c) Kıpçak ve Oğuz dil yadigârları devri.

III. Yeni Türkçe. XVI. asırdan itibaren.

Bugünkü durumun kuruluşu.

Bu taksim iki bakımdan zayıftır. Bir defa, yalnız VI. asırdan itibaren Türk dillerini göz önünde tutuyor. Fakat ilerde IV—V. asırlara ait bir Türk dili ortaya çıkacak ve bu dil Orhon Türkçesine benziyecek olursa, üst hududu genişletmek kâfidir. Yeni ortaya çıkacak dil tamamiyle ayrı bir durum arz edecek olursa, yeni bir grup olarak ele alınabilir. Bu, büyük bir kusur teşkil etmez. Zira bütün dil tarihi taksimlerinde buna benzer kusurlar bulunabilir. İkinci nokta daha mühimdir. Taksime esas olarak, bize kalan karışık lehçe malzemesini aldık. Uygur ve Çağatay dilleri ise lehçe bakımından karışık bir durum arz ederler. Bu taksimin mükemmel olabilmesi için, bugünkü lehçelere istinaden ayrı ayrı Çuvaş, Yakut, Oğuz,

Kıpçak, Türkî, Sibirya dillerinin tarihî devirlerini tesbit etmek (Oğuz grubu içinde Osmanlıcanın taksimini yapmak daha kolaydır) veya yukardan aşağıya doğru Uygur ve Gök Türk dillerinin tarihini adım adım takibetmek lâzımdır. Yukarda izah edildiği gibi, malzemenin azlığından dolayı böyle bir teşebbüs verimsiz kalmağa mahkûmdur.

Diğer Altay dillerinde olduğu gibi, Türkçenin tarihî lügati de yazılmamıştır.

Dil yadigârları bakımından Moğolca Türkçeden de fakirdir. En eski Moğol dili yadigârı XII. asra ait birkaç satırlık bir kitabedir. XIII. asırdan itibaren bol denilebilecek malzeme kalmıştır. Çin'lilerin Moğollara atfettikleri glossalar da XII. (hattâ XIII.) asırdan çok daha eski değildir. Bundan daha eski devirlere ait Moğolca ile birtakım benzerlikler gösteren Çin glossaları da vardır. Lâkin bunlar, Çin'liler tarafından muhtelif dillere (meselâ *Sien-pi*) atfedilir. Bu sebeple, burada bunların izahına girişmiyeceğiz.

Moğol dili tarihini bugün ancak iki devre ayırıyoruz :

I. Orta Moğolca. XII—XV. asırlar.

En karakteristik hususiyeti kelime başındaki h-'dir. Bu ses, XVI. asırdan itibaren Moğolcada düşmüş ve yalnız birkaç arkaik lehçede (Dahurcada ve Kansu Moğol ağızlarında) muhafaza edilmiştir.

II. Yeni Moğolca. XVI. asırdan itibaren.

Moğol dilinin de birçok lehçeleri vardır. Fakat bunlar şimdiye kadar Türkçede olduğu gibi karışıklıklar çıkarmamışlardır.

Mançu-Tonguz dil ailesinden yalnız Mançucanın yazılı yadigârları vardır. Bunlar ancak XVII. asra kadar çıkarlar. Bütün bu malzeme yeni Mançuca sayılabilir. Tonguzcaya ait glossalara Çinlilerin kıymet vermedikleri göze çarpıyor. Hakikaten, bu hususta dikkate lâyık bir şey yoktur. Buna rağmen, durumu Çin kaynakları kurtarmıştır.

ÇinT.lerin *Ju-çen* adını verdikleri Cürçiler, Mançuların mensup oldukları kavimler birliğinden çıkmışlardır. Mançu ve Cürçi dilleri arasındaki ayrılık, lehçe farkından fazla bir şey olamaz. Cürçiler, daha Moğolların ortaya çıkmalarından evvel Çin'lilerle münasebette bulunmuşlar, Kin adı altında Kuzey Çin'in büyük bir kısmını 1115—1234 arasında hâkimiyetleri altında tutmuşlardır. Cürçilerin Çin yazısına istinaden yapılmış ayrı bir alfabeleri vardır. Bu yazı, ancak bir anahtar olarak ilâve edilen Çin transkripsiyonuna istinaden anlaşılabilir, okunabilir. Cürçi yazısıyla yazılmış yadigârlar arasında XII—XIII. asırlara ait kitabeler, Ming devri tercüman mektebinin XV—XVI. asırlara ait Cürçi lügat ve metinleri vardır. Yalnız Çin yazısıyla yazılmış gassalar arasında Kin-şin'in Çin yazısıyla yazılmış Cürçi-Çin lügatini zikretmek lâzımdır. Çinlilere borçlu olduğumuz bu zengin malzemenin izahında, Çin dili tarihinin V. ve VI. devirlerini göz önünde tutmak icabeder.¹

¹ Türk, Moğol ve Mançu dilleri yadigârlarını zikretmek istemedik. Zira Altay dilcileri için bu yadigârlar meçhul değildir. Cürçi dili bu bakımdan Türkçe ve Moğolca ile mu-

Bu duruma göre, Mançu dili tarihi aşağıdaki devirlere ayrılabilir :

I. Orta Mançuca. XII—XVI. asırlar.

- a) epigrafik ve Çin yazısıyla yazılmış malzeme. XII—XIV. asırlar.
- b) kitap malzemesi ve Çin glossaları. XV—XVI. asırlar.

II. Yeni Mançuca. XVII. asır.

- a) Mançu yazısıyla yazılmış malzeme.
- b) Çin glossaları.

Bu duruma göre, bütün Altay dilleri için beklediğimiz yardımı ilk defa olarak Mançu sahasında elde ederek, Mançu dili yadigârlarının hududunu yukarı doğru genişlettik. Bu suretle, Moğol dili yadigârlarının üst hududuna kadar çikabildik.

6. Şimdi barbar dillerine ait glossaların izahında Çin ve barbar dilleri tarihinden çıkan neticelerden nasıl faydalanılacağını aydınlatmak maksadiyle bir iki misal verelim.

Hiüan-tsang'ın "Tercüme-i hali" nde Türkistan sahasında meşhur bir yer zikredilmiştir. Çin'li rahip Batı Türklerinin kağanı ile burada karşılaşmıştı. Çince eserde bu yerin Türkçe adı tabii olarak Çin transkripsiyonu ile zikredilmiştir ; bugünkü telâffuza göre, *P'ing-jü* diye okunması icabeden bu yer adı 'Bin kaynak' mânasına gelmektedir. Bu mâna, bu kelimenin izahı için mühim bir yardımcıdır. Çin ve Türk dilleri tarihine fazla kıymet verilmediği ve yabancı dillere ait Çin tanıklarının "yanlışığ"ı hakkındaki kanaatin yabancı memleketlerde de hüküm sürdüğü sıralarda, *P'ing-yü'yü Ming bulaq* (bunu yanlış olarak Moğolca addetmişlerdi), *Bing göl* diye okumak istemişlerdi. Hakikaten, *Ming bulaq* 'Bin kaynak' mânasına gelir. Lâkin bu birleştirme, etimolojilerin benzerliklere dayanılarak yapıldığı

kayese edilemez. Bu sebeple, eskiden beri istifade ettiğimiz en mühim Cürçi dili yadigârlarını burada zikrediyoruz. W. Grube, Die Sprache und Schrift der Jucen. Leipzig, 1896. Grube, Cürçi tanıklarını Goldca lûgatine de almıştır (W. Grube, Goldisch-deutsches Wörterverzeichnis: Reisen und Forschungen im Amur-lande... hgb. von L. v. Schrenck. Anhang zum III. Bande. St. Pbg., 1900) Grube'nin Cürçi lûgati Ming devri tercüman mektebinin lûgatlerindedir. Batıda uzun zaman buna benzer başka bir eser malûm değildi. Eskiden beri bilinen kitabelerden birkaçını zikredelim. G. Deveria, Examen de la stele de Yen-t'ai. Dissertation sur les caracteres d'écriture employes par les Tartares Jou-tchen : Revue de l'Extreme-Orient I (Paris, 1883), 173—186. S. W. Bushell, Inscriptions in the Juchen and allied scripts : Actes du onzieme congres international des orientalistes. Paris, 1898, II, 11—35. W. Grube, Vorläufige Mitteilungen über die bei Nikolajewski am Amur aufgefundenen Jucen Inschriften. Berlin, 1896. Bk. Schlegel : T'oung Pao VIII (1897), 114—115. Kitabelere ve Ming devri lûgatlerine ait en çoğu Japonca olan yeni araştırmaları zikretmedim. Cürçi menşinden olan Kin hanedanının tarihine ait *Kin-şi'nin* lûgatçesi A. Wylie (Translation of the Ts'ing wan k'e mung, a Chinese Grammar of the Manchu Tartar Language, with introductory Notes on Manchu Literature (Shâng-hae, 1855), LXXVI—LXXX) tarafından nesredilmiştir. Sonradan bu lûgatçe ile C. de Harlez de meşgul olmuştur (Journal Asiatique 1888, I, 226. ve müt. s.). Cürçilere ait sair kayıtların mahiyetini P. Pelliot (Sur quelques mots d'Asie Centrale attestes dans les textes chinois : Journal Asiatique 1913, I, 467. ve müt. s.) açıklamıştır.

zamanda bile kabul edilmemiştir. Bu sebeple, araştırmacılar daha çok *Bing göl'ü* tercih etmişlerdir. Bu birleştirme evvelâ mânâ bakımından çürüktür. Çünkü *Bing göl* 'Bin göl' mânâsına gelir. Sonra, mesele Türkçe bakımından da kolayca anlaşılıyor. Zira teklif edilen okunuş Osmanlı veya nihayet Oğuz hususiyetini taşımaktadır. Halbuki bugünkü bilgilerimize göre, Batı Türklerinin dilinde böyle bir şekil tasavvur edilemez. T'ang devrinde *B'ienğ iueğ* diye okunmuş olan Çin transkripsiyonu, zorlukları artırmıştır. Çünkü bu transkripsiyona göre, teklif edilen *köl* veya *göl'ü* *k-*, *g-* ile okumak bahis mevzuu olamaz. T'ang devrinde kelime sonundaki *-đ*, *-r* yahut *-l* sesini temsil edebilir. Buna istinaden Pelliot bu kelimeyi doğru olarak izah etmiştir : *P'ing-yü* adının *Bing yul* diye okunması icabeder. *Yul* şekli gerek Çin, gerek Türk fonetiği bakımından mükemmel bir karşılıktır. Zira Türkçede nadir bir kelime olan *yul* şekline Koyballar arasında tesadüf edildiği gibi, Kâşgarî'nin meşhur Türk lüğatinde de mevcuttur ('kaynak').¹

Bundan sonra VI. asra ait Türkçe *so-ko* kaydını zikredelim. Bu kayıt, aynı zamanda 'saç' ve 'sakal' mânâsına gelen Çince bir tâbirle izah edilmiştir. Eski araştırmacılar tesadüfe uyararak 'saç' mânâsını seçmişler ve Çin transkripsiyonunun yanlış olduğu kanaatine kapılarak, kelimeyi Türkçe *saç'la* birleştirmişlerdi. Halbuki hiç kimsenin şaşırılmayacağı yolu derhal tesbit edebilmek için, kelimenin eski şeklini tâyin etmek kâfidir. T'ang devrinde *so-ko* kelimesi *sá-kâđ* diye okunmuştur. Bu şekil Türkçe *sakardan* başka bir şey olamaz. Kelimenin Çince mânâsı bu izahı her bakımdan desteklemektedir.²

Çin transkripsiyonu ile tesbit edilmiş orta Moğolca metin ve kayıtlar, epeyce muahhar devirlere (XIII—XV. asır) ait olmakla beraber son derece kıymetlidir. Bu devirde artık güçlüklerle karşılaşılacağı düşünülebilir. Buna rağmen, sinologlar (bu malzemenin izahiyle en çok sinologlar iştiğal eder), Çince bilmiyen mongolistleri çok defa şaşırtırlar. Bunun başlıca sebebi, Moğolcanın karanlık meselelerini kâfi derecede tanımamalarıdır. Lâkin arasına Çin ses tarihi de güçlükler doğurabilir.

Moğol dili tarihini, hattâ mukayeseli Altay araştırmalarının moda şeklini alan en meşhur ses kaidelerini Çin transkripsiyonu ile tesbit edilmiş metin ve lügatlere borçluyuz. Bugünkü Moğolcada vocalisle başlıyan kelimelerin bir kısmı, Çin yazısıyla yazılmış glossalarda *h-* ile yazılmıştır (*harban* '10', *kon* 'yıl', *kuca'ur* 'kök' v. s.). Pelliot, Çin yazısıyla yazılmış buna benzer yüze yakın misal topluyarak, bu mühim hâdiseyi etraflı surette izah etmiştir. Bu hâdisenin Moğol fonetiğine tamamiyle uyduğu kolaylıkla anlaşılmuştur. Kelime başındaki *h-* Arap yazısıyla yazılmış eserlerde, *'Phags-pa*

¹ P. Pelliot, Le nom turc des "Mille sources" chez Hiuan-tsang : T'oung Pao XXVII (1930), 189—190. Pelliot'nun zikrettiği Koybalca (ve Kuğuca)*yul* kelimesini doğru olarak *d'ul* diye okumak lâzımdır. Çünkü Türkçe *y-* sesinin karşılığı bu dillerde *d'* dir. Bu kelimeye Turfan dil yadigârlarında da *yul*, *yuul* (ve *yulaq*) şekillerinde tesadüf edildiğini söyleyelim. Bk. Türkische Turfantexte, Index 58 (516).

² P. Pelliot : T'oung Pao XX, 329, not.

yazısıyla yazılmış eski Moğol yadigârlarında, hattâ Tibet harfleriyle yazılmış Moğolca kelimelerde muhafaza edilmiştir. Bugünkü arkaik Moğol ağızlarında da bu sese tesadüf edilir. P. Schmidt ve Ramstedt bu sesin Mançu ve Tonguz dillerindeki izlerine ait birkaç tanık zikretmişlerdir. Bütün bu tanıklara istinaden, bu kelimelerde *h*- sesi Altayca *p*- sesinin devamı olarak telâkki edilir.¹

Herhalde, kelime başındaki *h*-nin ortaya çıkarılması, Altay araştırmacılarının Çin yazısıyla yazılmış Moğol tanklarına karşı itimatların artırmıştır.

Ne yazık ki Çin yazısıyla yazılmış tanıklar hakkında şimdiye kadar yapılan araştırmalar daima verimli olmamıştır.

Haenisch Moğolların Gizli Tarihi'nin metnini ve lûgatçesini neşrederken, Moğolca kelimelerde *ö* ve *ü* seslerini göstermemiştir. Birkaç kelimeyi hesaba katmayacak olursak, Çince, bu durum karşısında substitütioya müracaat etmek mecburiyetindedir. Çünkü *-du* ve *no* hecelerini yazabildiği halde, *-dü* ve *nö* hecelerini işaretleyemez. Çincenin bu hususiyetini bilenler, substitutionun bahis mevzuu olduğunu anlarlar ve burada Moğol dilinin yardımıyla icabeden kelimelerde doğrudan doğruya *ö* veya *ü* şekli tesbit ederler. Haenisch belki de ihtiyatlı davranmak düşüncesiyle bu şekilde hareket etmiştir. Buna rağmen, birkaç yerde kendisini yanlışlığa düşmekten kurtaramamıştır.

Haenisch'in lûgatçesinde 'yiğit) yiğitçe, kahraman' mânasına gelen *orlu'ut* kelimesine tesadüf edilir. Haenisch kelimenin cemi olduğunu doğru olarak kaydetmiş, ayrıca hemen müfredini de zikretmiştir : *orluh* (bizim transkripsiyonumuza göre *orluq*). Gramer bakımından böyle bir müfret nominativusu doğru olabilir. Fakat bunun bir münasebetsizlik olduğunu anlamak için Moğol dili tarihini bilmeğe ihtiyaç yoktur. Cengiz han hakkında Moğolca bir Moğol tarihî eseri okumuş olanlar bile Cengiz hanın meşhur "dokuz kahramanını (*visün örlük*) bilirler. Çin transkripsiyonunda, Moğolcada bulunmayan *orluq* kelimesinin olduğu gibi, burada bahis mevzuu olan *örlük* kelimesinin cem'inin de *orlu'ut* diye yazılması icabeder. Yalnız birinci şekli *orlu'ut*, ikinci şekli ise *örlü'üt* diye okumak

¹ P. Pelliot, Les mots à h initiale aujourd'hui amuie dans le mongol des XIIIe et XIVe siècles : Journal Asiatique 1925 I, 193. ve müt. s. G. J. Ramstedt, Ein anlautender stimmloser Labial in der mongolisch-türkischen Ursprache : Journal de la Societe' Finno-Ougrienne XXXII, 2. Pelliot, P. Schmidt'in Der Lautwandel im Mandschu und Mongolischen (Peking Oriental Society IV. Peking, 1898) adlı yazısından habersiz kalmıştır. Von Zach, Pelliot ile yaptığı kaba münakaşada Schmidt'in sözde birinciliğini ihmal ettiği için Fransız âlimini yersiz olarak muaheze etmiştir. Hakikaten, Schmidt'in acaip buluşları arasında bu meşhur ses kaidesine de tesadüf edilmektedir. Lâkin henüz pek iptidai bir durumda bulunan bu ses kaidesinden, bir müddet sonra, eski ve yeni malzemenin yardımıyla mühim bir ses hâdisesinin ortaya çıkacağını Schmidt takdir ve tahmin edemiştir.

icabeder. Burada hiçbir güçlük yoktur. Yalnız Moğolca kelimeyi bilmek şarttır.¹

Moğol dili tarihinin bilinmemesi daha büyük yanlışlıklar doğurabilir. Haenisch bu sahada Pelliot'nun tenkidlerinden birçok şeyler öğrenmiştir. Haenisch, Moğolların Gizli Tarihi'ni neşretmeden önce, bu hususta birçok yazılar yazmıştı. Pelliot'nun arada çıkan tenkidlerini daima göz önünde tuttuğu halde, şu veya bu eski görüşünü değiştirirken kimin veya neyin tesiri altında kaldığını açıkça kaydetmekten çekinmiştir. Bu "gelişme" metin ile lûgatçenin neşri arasında bile devam etmiştir. Bunun neticesi olarak, metindeki eski okuyuşlarını yok etmek imkânını bulamadığından, lûgatçeye eski yanlış okuyuşları ile Pelliot'nun tesiri altında kabul ettiği doğru okunuşları da almıştır. Bu gelişmeyi dikkatle takibetmiyen mongolistler, haklı olarak MGT'nde her iki şekle tesadüf edildiği düşüncesine varabilirler.²

Meselâ, 'yurt' otlak' mânasına gelen *nuntuq* kelimesi bu bakımdan dikkate lâyıktır. Çin işaretlerine göre, bu kelimeyi *nuntuq* diye okumak icabeder. Böyle olmakla beraber, Haenisch Moğol yazı dilinde bu kelimenin *nutuq* diye yazıldığını görerek, bu kelimeyi *nutuq* diye yazmış ve *nuntuq* şeklindeki Çin transkripsiyonunu yanlış sayarak zikretmemiştir. Pelliot bu keyfî hareket tarzının yanlış olduğunu kolaylıkla ispat etmiş, Moğol dili yadigârlarında ve arkaik Moğol dillerinde de *nuntuq* şekline tesadüf olduğunu ortaya koymuştur. Bunun üzerine Haenisch, sonradan çıkan lûgatçesine *nuntuq* kelimesini almış, parantez içinde eski *nutuk* okuyuşunu da kaydetmiş, sonra alfabe sırasına göre müştakları ile birlikte *nutuk* şeklini de zikretmiş ve kısaca -n-'li şekle bakılmasını kaydetmiştir. Lâkin *nutuk* şekline MGT'nde tesadüf edilmediği, bu şeklin yanlış olduğu ve silinmesi icabettiği bu gizli kapaklı muameleden anlaşılmıyor.³

Orta Moğolcaya ait Çin yazısıyla yazılmış tanıkların çıkardığı en mühim problemleri bunlar teşkil etmez. Moğolca kelimeyi hakikaten tanımadığımız veya Orta Moğolcaya ait şimdiye kadar bilinmeyen fonetik meseleleriyle karşılaştığımız takdirde, bunların Moğolcaya mı, yoksa Çin transkripsiyonuna mı ait bir hususiyet mi olduğu meselesini halletmemiz icabeder.

Cürçi diline ait Çin yazısıyla yazılmış tanıklar arasında buna benzer hâdiselere rastlanır.

Cürçi dilinin XII—XIII. asırlarda XV—XVI. asırlara nazaran

¹ Haenisch, Wörterbuch 126. *Visün örlüg'e* ait metinler hakkında bk. L. Ligeti, Rapport preliminaire, 25—26.

² Haenisch'in MGT'ne ait eski araştırmaları : a) Untersuchungen über das Yüan-ch'ao pi-shi, die Geheime Geschichte der Mongolen : ASAW XLI (Leipzig, 1931) b) Die letzten Feldzüge Cinggis Han's und sein Tod nach der ostasiatischen Überlieferung: Asia Major IX (1933), 503—5u. Pelliot'nun tenkidleri için bk. T'oung Pao XXX (1934), 157—167 ve T'oung Pao XXXII (1936), 355—359-

³ Haenisch, Wörterbuch 120, Pelliot : T'oung Pao XXXII (1936), 356—357.

daha eski bir durum arz etmesi dikkate şayan bir meseledir. *Kin-şi'nin* Cürçi-Çin lûgatçesinde aşağıdaki kelimelere tesadüf edilir ¹ (evvelâ kelimenin Çin transkripsiyonunu, sonra bunun nasıl okunması icabettiğini, nihayet kelimenin Mançu dilinde nasıl kullanıldığını zikrediyoruz) :

p'o-lu 'çekiç', *polu*, Ma. *folxo* ;
p'u-ç'a 'kuru üzüm', *pulca*, Ma. *fulça* ;
p'u-lu-hun 'çuval', *fulxun*, Ma. *fulxo* ;
p'u-yang-wen 'en küçük oğul', *puyangğun*, Ma. *fiyanggo* ;
p'u-la-tu 'göz hastalığı', *puladu*, Ma. *fulata*.

Bu kelimelere sonraki Cürçi lûgatçesinde (Ming devrinde) rastlanmadığını kaydedelim. Lâkin bu grupa ait kelimeler, Mançu dilinde olduğu gibi, artık f- ile yazılmıştır. Meselâ (Grube'ye göre) : *fû-léh-kîh* 'kül' ~Ma. *fulenggi* ; *fû-lâh-kiāng* 'kızıl' ~Ma. *fulgiyan* ; *fêi-lâh* 'tabak' ~Ma. *fila* v. s.² Anlaşıyor ki Mançu dilinde ve yeni Cürçi dilinde kelime başında f- sesine tesadüf edilir. Halbuki, yukarda h- sesinden bahsederken söylediğimiz veçhile, Mançu diliyle akraba olan Goldcada ve eski Mançu-Tonguz dillerinde, sonra ana Altaycada olduğu gibi, eski Cürçi dilinde de kelime başında p- sesine tesadüf edilir.

Grube'nin tanıklarını zikrederken transkripsiyonunu kasten muhafaza ettim. Geçen asrın sonlarına ait bir eser sahibini, filolojinin en iptidaî icaplarına uymadığı ve Çin işaretlerinin transkripsiyonunu yaparken Cürçice kelimelerin nasıl okunması icabettiğini kaydetmediği için muaheze etmek insafsızlık olur. Bunu burada zikredişimden maksat, Çürçi diline ait araştırmaların geriliğini ortaya koymaktır. Çünkü, acınarak söyleyelim, geçen asrın sonundan beri bu mesele üzerinde hiç kimse çalışmamıştır.

Cürçi glossalarında da en büyük güçlükler Çin transkripsiyonundan değil, substitütiodan çıkar. Bu güçlükleri halledebilmek için, Cürçice kelimeyi veya Mançu dilinde yahut diğer benzer dillerde bununla alâkalı kelimeleri bilmek lâzımdır. Bütün araştırmacılar bu kelimelerin meseleyi kolaylaştıracağını bildikler için, araştırdıkları dilin en yakın akrabalarını göz önünde tutarlar. Fakat bu gayret, her zaman müsbet neticeler vermez. Bilhassa yabancı kelimeler, araştırmacıları büyük yanlışlıklara sevk edebilirler. Haenisch'i de en çok XIII. asırda Moğolcada kullanılan Türkçe kelimeler şaşırtmıştır. (Bu kelimeler bugün Moğolcada kullanılmaz.) Grube, Cürçi lûgatçesinde, kelimeye Mançu sahasında tesadüf edilmediği takdirde, şaşırp kalmıştır.

Bir iki misal verelim. *Hâh-lî-wûh* 'su samuru' kelimesini izah edemiştir. Halbuki bu kelimeyi *xali'u* diye okuyarak, Moğolca *qali'u(n)*, *qaliğun* kelimesiyle birleştirmek kabildir. 'Koyun' mânasına gelen *huo-ni* (*xoni*) kelimesini Mançuca *xoni* kelimesiyle doğru olarak birleştirmişse de,

¹ Kin-şi'nin p-si hakkında bk. P. Pelliot : Journal Asiatique 1925. I, 262—263, not.

² Grube, Sprache und Schrift 91—92.

aynı mânaya gelen eski Cürçice (K i n - ş i) *huo-li-han* (*xoriğan*) kelimesini yanlış yere bu kelime ile alâkalı saymıştır. Zira Moğolcadan (Moğ. *guriğan*) alınmış olan bu kelime ile yukarıki kelime arasında hiçbir münasebet yoktur. *Meh-tîh-oh* 'haber' (*medi'e*) kelimesini izah ederken yalnız Goldca *mode* kelimesini zikretmiştir. Halbuki bu kelime *meçige* şeklinde Mançu dilinde de kullanılır ; Cürçice *-di-ye* mukabil Mançuca *-ci-* kaideye uygundur ; lügatte bu hususta birçok misaller vardır. Cürçice *medi'e* ve Mançuca *meçige* kelimeleri Moğolcadan alınmıştır (Moğolca *medege*, *mede'e* <*mede-* 'bilmek'). Bu misallerin sayısını Grube'den başka, Wylie'den ve Cürçice ile uğraşan birçok Japon araştırmacılarından alınmış kelimelerle kolaylıkla artırabiliriz.

7. Türk, Moğol, Mançu glossariyle şimdiye kadar yalnız katî olarak bilinen dillerle meşgul olduk. Bu dillere Tokhar, Soğd, Khotan - saka, Fars, Tibet, hattâ Tangut (Sia-hia) dillerini de ilâve edebiliriz.

Bu suretle barbar dillerine ait Çin yazısıyla yazılmış tanıklarla alâkalı bütün meseleleri sıralamadığımızı söyleyelim. Çin kaynaklarında, yukarıda sıralanan dillerden başka, daha birçok dillerden bahsedilir ve bu hususta arasına birçok mühim tanıklar zikredilir. Türkologları burada her şeyden evvel VI. asırdan önce bu diller arasında Türkçe ile birleştirilebilecek dillerin alâkadar edeceği tabiidir. Mongolistler en çok Moğol dilinin VII. asırdan önceki izlerini anyacaklar ve XI. asırda Pei-lu barbarlarının dilinde Moğolca *ğuçin* '30' kelimesini bulan Pelliot'nun haberini sevinçle karşılayacaklardır.¹ Bu alâka gayet tabiidir. Yalnız, türkologların her yerde Türk dilinin, mongolistlerin her yerde Moğol dilinin kokusunu almaları doğru değildir. Birçok araştırmacılar, hiç düşünmeden İç Asya'nın bugünkü dil durumunun eski duruma benzediği fikrine kapılarak, bu yerlerde bundan 1.500, 2.000 yıl önce bugün konuşulan dilleri ararlar. En büyük yanlışlıklar bu düşünceden doğmaktadır. Halbuki, bunun böyle olmasına imkân yoktur. Bilindiği gibi, bugün bilinen "büyük" diller, o zaman uçlarda konuşulurdu. Sonra, o zaman yaşayan mühim ve büyük dillerin birçoğu, aradan geçen uzun asırlar içinde tamamiyle unutulmuştur.

Çin kaynaklarında zikredilen ve şimdiye kadar bugünkü dillerle birleştirilemeyen diller arasında bilinmeyen veya kısmen bilinen dillere tesadüf edilir. Bu iki kategori birbirinden ayırmak kolay değildir. Çünkü bunlara ait elimizde toplu metinler yoktur. Bize kadar gelen 15—20 glos-saya istinaden sağlam hükümler verilemeyeceği şüphesizdir.

Kısmen bilinen diller arasında, şimdiye kadar yapılan araştırmalar sayesinde, kısa bir müddet içinde glossalarını aydınatabileceğimizi ve bu suretle hiç olmazsa tipini tâyin edebileceğimizi ümidettiğimiz dilleri zikredebiliriz. Bu bakımdan bugün aşağıdaki dillerden bahsedilebilir :

¹ P. Pelliot, Neuf notes sur des questions d'Asie Centrale, VIII. Un mot mongol sous les T'ang : T'oung Pao XXVI (1929), 250—252.

a) Kıtay dilinin bir Moğol dili olduğu anlaşılıyor.¹ Pelliot'ya göre, bu dil kuvvetli bir palatalisatio arz eder. Bu dile ait glossaları topladım. Bu husustaki araştırmamı kısa bir müddet içinde neşretmek istiyorum. b) Sien-pi dili de bir Moğol diline benziyor. Bu hususta elimizde bulunan mahdut tanıklar arasında gayet enteresan birkaç kelime vardır.² c) Tu-yü-hun veya 'A-j a dili, Çin'lilere göre, Sien-pi diline benzer. Bu husustaki glossalar bu iddiayı destekliyor.³ d) T'o-'pa veya Tabgaç diline ait elimizde epeyce glossa vardır. Bu dilin bir Türk dili mi, yoksa bir Moğol dili mi olduğu bugüne kadar anlaşılammışsa da, bu meselenin yakında aydınlanacağı beklenebilir.⁴

Yeni araştırmalardan beklediğimiz bundan ibarettir. Bunun fazla bir şey teşkil etmediğini kabul edelim.

Çin kaynaklarında zikredilen diğer diller hakkında şimdilik bir şey söyle-nemez. J u a n - j u a n'ların veya Asya Avarlarının dillerine ait glossalar da vardır. Şimdiye kadar bu glossalara istinaden Juan-juan dilinin bir Moğol veya Tonguz dili olduğunu ileri sürenler çıkmışsa da, bugün bu glossaların katî olarak aydınlatılmasına imkân yoktur.

Milâttan önceki Hiung-nu'ların diline ait birçok şahıs adlarından başka bize 20—25 glossa kalmıştır. Bir kelime müstesna, bu malzemenin bugüne kadar aydınlatılamaması, sadece Çin yazısına atfedilemez. Hiung-nu dili üzerinde çalışırken başka güçlüklerle de karşılaşırız. Bir defa, bu malzeme zaman ve mekân bakımlarından çok dağınıktır : Kronolojik hudut, M. ö. III. asırdan M. s. IV. asra kadar uzanır. Coğrafi bakımdan

¹ Kurakichi Shiratori, Über die Sprache des Hiung-nu-Stammes und der Tung-hu-Stämme. Tokio, 1900.37—58. P. Pelliot, Apropos des Comans : Journal Asiatique 1920. I, 146. L. Ligeti, A kitaj nep es nyelv : Magyar Nyelv XXIII (1927), 293—310. Willy Barouch, Writing and Language of the K'itan : Salmony, Sino-Siberian art (Paris, 1933) 24.

² Shiratori, a.e. 15. ve müt. s. Pelliot : T'oung Pao XX (1921), 326. Pelliot'nun Petersburg'da verdiği bir konferansı yanlış anlıyan Barthold, onun Sien-pi dilini bir Türk dili addettiğini çok defa tekrarlamıştır. Bk. W. W. Barthold, Der heutige Stand und die nächsten Aufgaben der geschichtlichen Erforschung der Türkvölker : Zeitschr. d. D. Morgenl. Ges., Neue Folge VIII, 121. ve müt. s., yine onun, Zwölf Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens (Leipzig, 1932), 25. s., yine onun, Encycl. de l'Islam III, 948. Barthold'e mukabil W. Kotwicz'm Contributions aux etudes altaïques A—B (Wilno, 1932) adlı eserine bk. (9. s. I. not). Son zamanlarda Sien-pi'lere ait kayıtları Fang Çung-jou (Sien-pi jü jen k'ao : Yenching Journal of Chinese Studies 1930. 1429. ve müt. s.) toplamış ve izaha çalışmıştır. O. Franke'nin Geschichte des Chinesischen Reiches (Berlin, 1937) adlı eserine de bk. (III, 177, 170).

³ Shiratori, a.e. 15. ve müt. s. Pelliot, Les noms tibetains des T'ou-yu-houen et des Ouigours: Journal Asiatique 1912. II, 520—523. Yine onun, Notes sur les T'ou-yu-houen et les Sou-p'i: T'oung Pao XX (1921), 321—331. L. Ligeti, Tibeti források Közép-Ázia történetéhez : Körösi Csoma-Archivum I. Ergänzungsband, 90. O. Franke, a.e. 250.

⁴ Shiratori, a.e. 29. ve müt. s. Pelliot : T'oung Pao XX-(1921), 328. Yine onun, Journal Asiatique 1925. I, 254—255 not P. A. Boodberg, The language of the T'o-pa Wei: Harvard Journal of Asiatic Studies II (1936), 167—185.

Barköl'e kadar Kuzey Moğolistan'ı, bütün Kuzey Çin'i ve Hingan boyundan Sibiryayı kucaklar. Bu muazzam kronolojik ve coğrafi çerçevede içinde, Hiung-nu veya Hun diline ait olduğu söylenen her kelimenin Hiung-nu imparatorluğunun Hunca ile alakası olmayan barbar dillerinden birine değil de, Mao-tun'un diline ait olduğunu bize kim temin edebilir ?

IV. asra ait bir cümlelik bir "Hiung-nu glossası" vardır. Bu glossa ile son olarak Ramstedt uğraşmış¹ ve buna istinaden Asya Hunlarının dilinin Çuvaş hususiyetleri taşıyan bir Türk dili olduğunu ispata çalışmıştı. Ramstedt'in izahını bir tarafa bırakalım. Tarihî hâdiseleri göz önünde tutacak olursak, bu hükmün acele verilmiş olduğunu anlarız. M. s. Hunların güney imparatorluğundan Kuzey Çin'de Pei Han veya C'ien Çao sülâlesi kuruldu. Bu sülâle Mao-tun'dan geldiğini — doğru veya yanlış olarak — ileri sürer. Bu ilk barbar sülâlesinin yerini Hou Çao sülâlesi almıştır. Hou Çao sülâlesinin kurucusu, vaktiyle Pei Han sülâlesinde yüksek bir yer işgal etmişse de, bu sülâle ile hiçbir münasebeti yoktur. Hattâ başka bir boya (veya kabîleye) mensup olduğu muhakkaktır. Çin kaynaklarında, bu boya (kabîleye) *Ho* adı verildiği de açıkça kaydedilmiştir. Pei Han'ın son ve Hou Çao'nun ilk barbar hükümdarı arasında çetin bir mücadele cereyan etmiştir. Hou Çao hükümdarı katî savaşlardan birinden önce Hindistan'dan veya İran'a bağlı İç Asya'dan 310 da sarayına gelen ve bir Budist rahibi olan müşavirinden fala bakmasını istemiştir. Burada bahsi geçen glossa, bu Budist rahibinin *Ho* dilindeki geleceğe ait haberini ihtiva eder.

Ting-ling, Wu-sun, Wu-huan ... dilleri hakkında buna benzer fikirler bile ileri sürülemez. Çünkü bu hususta sadece birkaç glossa vardır. Bahis mevzuu sahalarda, meselâ Dış Moğolistan'da, Moğolistan'ın Sibiryaya ile temas eden uclarında ve Sibiryada ne gibi dillerin bulunması icabettiğini aydınlatmadan, bu glossalardan katî bir netice çıkarılamaz.

Sibiryayı ele alalım. Burada, meselâ Minusinsk havzası çevrelerinde Fin-Uğurlar veya Samoyedler yaşayabilir miydi ? Fin-Uğur dilleriyle uğraşanlar bugün bu suali katî olarak menfi şekilde cevaplandırıyorlar. Fakat Ob Uğurlarının antropolojisinde,, bugün tamamıyla yok olmuş birtakım Paleosibiryaya kavimlerinin izleri vardır. Bunlar kimler olabilir ve ne gibi bir dil konuşabilirler ? Altay dilleriyle uğraşanların, Sibiryada yaşamış Türklerden, Moğollardan haberi yoktur. Tonguzların substratını dilini kimler konuşmuştur ve bunlar nerede yaşamışlardır ? Herhalde, Sibiryada ve Kuzey Moğolistan'da da birtakım unutulmuş diller bulunduğunu göz önünde tutmak icabeder. Paleoarktık diller, Asya'ya Amerika'dan mı gelmiştir ? Acaba eskiden bu diller güney ve batıya doğru daha fazla yayılmış değiller miydi ? Yukagir probleminin, Bouda ve Collinder'in²

¹ G. J. Ramstedt, Über den Ursprung der türkischen Sprache : SFAW 1935, 81—91. Bk. Ligeti : Magyar Nylev XXXV (1939), 59.

² K. Bouda, Die finnisch-ugrisch—samojedische Schicht des Jukagirischen: Ung. Jahrb. XX, 71—93. B. Collinder, Jukagirisch und Uralisch : Recueil de travaux publiés par l'Université d'Uppsala. Leipzig, 1940.

müdahalesinden sonra kabule şayan bir neticesi var mıdır ? Bugün aşağı yukarı 1.000 nüfustan ibaret olan Yenisey Ostyakları, Sayan çevresinden Buz denizi kıyılarına birkaç yüz yıl önce çekilmişlerdir. Bunların en yakın akrabaları olan Kott'lar, Asan'lar, Keştim'ler ancak yüz yıl önce ölmüşlerdir. Acaba bu ayrı dil ailesi, vaktiyle tarihte daha büyük bir rol oynamamış ve bozkır kabileleriyle temasta bulunmamış veya bizzat bozkır çevresinin kuzeyine girmemiş midir?

Bütün bunları ciddî surette düşünmek icabeder. Çünkü İsa'nın doğumu sıralarında ve İsa'nın doğumundan sonraki ilk asırlarda kuzey barbarlarına ait Çin yazısıyla yazılmış glossalar meselesinde, Kuzey Moğolistan ve Güney Sibiry'a'nın eski dil durumu ana çizgileriyle aydınlatılmadan ciddî bir netice elde edilemez.

8. Bu şekilde hareket edildiği takdirde, Çin yazısıyla yazılmış barbar glossalarının rehberliğinden de istifade edilebileceği anlaşılıyor.

a) Vakitsiz ölen seçkin Çin âlimi Wang Kuo-wei, bir araştırmasında, Çin'lilerin Hiung-nu'larla yaptıkları ilk savaş sırasında öğrendikleri giyim eşyalarıyla etraflı surette meşgul olmuştur. Ananeye göre, Çin'liler bu eşyaları Hunların askerî taktiği ile birlikte Çao sülâlesine mensup Wu-ling devrinde almışlardır. Çin kaynaklarında bu yabancı eşyaların barbar dillerindeki adları da kaydedilmiştir. Wang Kuo-wei bunların adlarını dikkatli surette toplamış ve Çin kaynaklarındaki mukadderatlarını takibetmiştir. Bu kelimelerden bir kısmının Çince uzun zaman kullanıldığı anlaşılıyor. Wang Kuo-wei'in eserlerinin toplu olarak neşredilmesi münasebetiyle yazdığı bir yazıda, Pelliot bu meselelerden etraflı surette bahsetmiş ve bunlara yeni kaynaklardan topladığı kıymetli tanıklar ilâve etmiştir.¹

Bu giyim eşyaları arasında, ata binmek için Çin papucundan çok daha elverişli olan uzun konçlu çizmeye de tesadüf edilir. Bu çizmeye barbar (*Hu*) dilinde *so-to* adı verilir. Shiratori, Hiung-nu glossaları hakkındaki eserinde, bu kelimedenden de bahsetmemiştir. Pelliot'ya göre, bu kelimenin eski telâffuzu *sâk-d'ak'tur*. Yine ona göre, bu kelimenin barbar dilindeki şekli **sağdaq* olabilir. Lâkin Pelliot bu kelimenin izahını yapmamıştır. Zira Hiung-nu diline ait izahlarda şimdiye kadar göz önünde tutulan Türk ve Moğol dillerinde ses ve mâna bakımlarından buna benzer bir kelime yoktur. Bunun gibi, Tonguz, Samoyed dillerinde ve paleoarktik dillerde de buna benzer bir kelimeye tesadüf edilmiyor. Yalnız bir dilde, Yenisey Ostyaklarının dilinde, buna benzer bir kelime vardır.

Castren'e göre, Yenisey Ostyakçasının İmbazk ağzında *sâgdi* kelimesi 'Stiefel mânasına gelir. Bu kelimeye Yenisey Ostyakçasının Bachta ağzında *sâgdi* şeklinde tesadüf edilir. Ne yazık ki elimizde bu hususta başka hiçbir bilgi yoktur. Yenisey Ostyakçası ile akraba olan Kottçada bu kelimeye tesadüf edilmiyor. Bunu acınarak kaydediyoruz. Zira geniş mâna-

¹ P. Pelliot, L'eclition collective des oeuvres de Wang Kouo-wei: T'oung Pao XXVI (1929). 113—182.

siyle Yenisey Ostyak dil ailesinin ne Sibiry'a'da, ne de başka bir yerde akrabaları bulunamamıştır.¹ Bu suretle, bu kelimenin tarihi hakkında hiçbir dayanak elde edilemiyor.

Bu karşılaşmayı bu şekli ile bile zikre lâyük saydık. Yalnız, buna istinaden Hiung-nu ve Yenisey Ostyak dilleri arasında bir yakınlık veya akrabalık bulunduğu ileri sürülemez. Hiung-nuca **sağdaq* bir kültür kelimesidir. Bu kelime, uzun konçlu çizme modasının hüküm sürdüğü sıralarda, Çince'den başka diğer dillere de geçmiş olabilir. Bundan bir ders alabiliriz : Hiung-nu glossalarını izaha çalışırken yalnız Türk ve Moğol lügatlerine bağlanmamız doğru değildir. Daha uzak sahaları da göz önünde tutmak şarttır.

b) Burada bahsetmek istediğimiz ikinci glossa, daha sonraki asırlara, aşağı yukarı M. s. X—XI. asırlara aittir.

Kıtay diline ait glossalar arasında 'demir' mânasına gelen *ho-şu* kelimesine rastlanır. Shiratori, yukarda zikredilen eserinde, bu kelime ile meşgul olmuş, Türkçe ve Moğolca *temur* (sic !) 'demir', Mançuca *sele*, Tonguzca *shulle* (sic ! Klaproth'a göre) kelimelerini zikretmekle iktifa etmiştir.² Burada O. Franke'nin fikrini hatırlamamak elden gelmiyor. Franke, Shiratori'nin bu türlü izahlarına "vahşi etimoloji" adını vermişti. Hakikaten, zikredilen şekillerin Kıtay kelimesiyle alâkalı olmadığını katî surette anlayabilmek için, bu dilleri bilmeğe lüzum yoktur.

Buna rağmen, Shiratori'nin Kıtayca *ho-şu* kelimesi hakkındaki ufak yazısının okunması faydalı bir şeydir. Bu yazıda Sin T'ang-şu'nun meşhur bir pasajı zikredilmiştir : Kie-kia-se (Kırgız ; Sh. bunu yanlış olarak Hia-kia-se okumuştur) kabilesinden bahseden bölümde, bu kabilenin oturduğu sahada yağmur yağdığı zaman, yağmurla birlikte demir yağdığından da bahsedilir ki buna Kırgız dilinde *kia-şa* adı verilir. Kırgızca *kia-şa'nın* Kıtayca *ho-şu* ile alâkalı olduğu muhakkaktır.

Bu glossaların eski telâffuzları kolayca tesbit edilebilir. *Ho-şu* kelimesi, yazıldığı tarihte, yani XII—XIII. asırlarda *ğa-c'u* diye telâffuz edilmiştir (ikinci hece *-şu* da olabilir). Buna göre, bu kelimenin Kıtay dilinde **xaçu* veya **xaşu* şeklinde kullanıldığı anlaşılıyor.³ T'ang devrine ait *kia-şa* keli-

¹ A. Castren, Versuch einer jennissei-ostjakischen und kottischen Sprachlehre. St. Pbg., 1858. Hgb. von A. Schiefner. 185, 187. s. G. J. Ramstedt (Über den Ursprung der sog. Jennissei-ostjaken : Journal de la Societe' Finno-Ougrienne XXIV, 2) Yenisey Ostyaklarının diliyle "Hindiçini" dilleri arasında derin bir benzerlik bulunduğunu iddia etmiştir. Kai Donner (Beiträge zur Frage nach dem Ursprung der Jennissei-Ostjaken : Journal de la Societe Finno-Ougrienne XXXVII, 1) Yenisey Ostyaklarının diliyle Tanguçça arasında büyük bir yakınlık bulunduğunu ileri sürmüştür. Bu araştırmalarda ileri sürülen fikirler yanlıştır. Donner'in yazısı gülünç hata ve yanlışlıklarla doludur.

² Shiratori, a.e. 42—43.

³ Bu kelimenin rekonstrüksiyonu çok enteresan meselelerle bağlıdır. Zira işaretlerin rekonstrüksiyonunu yaparken, dil tarihi hudutlarının temasını ve telâffuzun "kaideye aykırılığını" nı da unutmamalıyız. İki işaretin (III. devre ait) okunuşu *gâl-d'z' uét'* tir. (n° 73, 1 ve 903, 1). Eski Mandarince'de *ğo-c'u* şekline tesadüf ediyoruz. Bk. Dragunov, a.e.

meşinin eski şekli *kâ-şa'dır*. Bu kelimenin Kırgızca şekli **qaşa* veya **qaş* olabilir.

Shiratori'nin bu kelime karşısında şaşırıp kalmasını takdir edebiliriz. Çünkü bu kelimeye bugün Türk ve Mançu dillerinde tesadüf edilmediği gibi, Kıtay dili bakımından büyük bir kıymeti olan Moğolcada da buna benzer bir kelime yoktur. Yalnız, Mançurya'nın kuzey kesiminde konuşulan arkaik bir Moğol dilinde, Dahurcada, bu kelime kullanılır. İvanovskij'in, Shiratori'nin bilmesi icabeden Dahur lûgatçesinde *kaşó* 'demir' kelimesine tesadüf edilir. Bu eserin sonuna ilâve edilen Bargu lûgatçesinde bu kelime *xasú* şeklinde zikredilmiştir.¹ Poppe'nin Hailar lûgatçesinde ve Hailar ağzına dayanan—Mançu yazısıyla yazılmış—Dahur lûgatinde bu kelimenin bulunmaması gayet tabiidir. Zira evvelce başka bir yerde de söylediğim gibi, bu ağızda birçok arkaik ses hususiyetlerine ve eski kelimelere rastlanmaz.² Dahur ağızlarına gelince, Tsitsikar ağzında *xasō*, Bordo ağzında *k'asō* şekillerini tesbit ettim. Mançurya'da topladığım Mançu yazısıyla yazılmış Dahur metinlerinde *qaso* şekli vardır.

Esasen bütün bu şekiller, sadece bir tanık sayılabilir. Çünkü Dahurların yakınında oturan Bargalar bu kelimeyi Dahurlardan almışlardır. Yalnız

795; n° 604 ve 635.'Phags-pa yazısıyla *ğo-çü-* diye yazılmıştır (a.y.). Kelime Çin ses tarihi bakımından iki mesele arz etmektedir. a) Eski Mandarincenin ve 'Phags-pa yazısının müşterek şahadetine göre, birinci hecenin vocalisi o-' dur. Buna rağmen, biz tereddütmeden barbar *a'sı* kıymetinde bir *-a (â)* ile yazdık; çünkü Çince kelime sonundaki *-o*, eski a'ya nispetle yeni bir sestir. Bu inkişaf uzun zaman devam etmiştir ve muhtelif kaynaklar göz önünde tutulduğu takdirde kronolojik kararsızlıklar bile göze çarpmaktadır. İlmî eserlerde şimdiye kadar bu meseleden bahsedilmemiştir. Mamafih iddiamızı ispat için, elimizdeki bol malzemeye dayanarak, Çince kelimelerdeki bugünkü -o'nun Yüan devrinde bile *-a* diye okunduğunu hemen ilâve edelim. Çin yazısını kullanamadığımız için misallerin sıralanması kolay değildir. Bu sebeple, Yüan devri transkripsiyoniyile yalnız bir Moğolca kelime zikredeceğiz. Bu kelimeyi İshida Mikinosuke tarafından Tōyō gaku sōhen'in I.(Osaka,1934) cildinde (1—26) neşredilen Yüan devrine ait Çi yüan yi yü'den alıyoruz. Moğolca 'aladoğan" mânasına gelen kelime, bugün *ho-li-ç'ai-ho* diye okunabilir. Moğol yazı dilinde *garçığay* şeklinde yazılan bu kelimenin Yüan devrinde *garça(i)qa* diye okunması icabeder. Birinci *ho*, *ho-şu* kelimesinin başında gördüğümüz *ho* hecesinden farksızdır (Karlgrén n° 73,2). Üçüncü hecedeki *ho*'dan yukarda bahsetmiş ve bu işaretin T'ang devrinde Türkçe *alp* 'kahraman' kelimesinin transkripsiyonunda kullanıldığını söylemiştik. Eski Mandarincede ve 'Phags-pa transkripsiyonunda bu hecelerin *-o* ile sona erdiği anlaşılıyor. Fakat lûgatçinin bu işaretlerle *-a* sesini ifade etmek istediği muhakkaktır, b) Kıtayca, Kince, Moğolca transkripsiyonlarda ikinci problem de zorluklara sebep olur (Meselâ *bıçeçi* 'kâtip, yazıcı' kelimesi gibi.Bk.Pelliot Journal Asiatique 1930 11,257). Kelime başındaki sesin *c'* olduğu muhakkaktır. Bu ses barbar dillerindeki *ç*'nin karşılığıdır. Yalnız, lûgatçi Kıtayca kelime *ç*- veya *ş*- yazmak istemiş olabilir. Bu meseleyi kafî surette halledebilmek için, Kıtaycanın Çince'den başka bir alfabe ile yazılmış kaynaklarına müracaat şarttır.

¹ A.O. İvanovskij, Mandjurica (St. Pbg.,1894),50,76.

² N.N. Poppe, Dagurskoe nareçie. Lgd., 1930; yine onun, Über die Sprache der Dagen:Asia Major X (1934), 1—10,183—220; bilhassa 120. sahifeye bakınız. Liçeti: Nyelv-? tudományi Közlemenyek XLVIII, 148—159; Rapport preliminaire, 41—43.

Dahurlar arasında kullanılan ve eski bir kültür kelimesi olduğu anlaşılan *xaso*, *k'asō*, *qaso* kelimesi, Moğol kelime haznesine ait bir kelime olamaz. Bu kelimeye ilk defa Kıtay dilinde rastlanır. Kıtay ve Dahur dilleri arasında birtakım münasebetler bulunduğunu biliyoruz. Kıtay dilinde birtakım tipik Mançurya ve "kuzey" kelimeleri vardı. 'Demir' mânasına gelen bu kelime de bunlardan biridir.

Sonra, VI—VII. asırlara doğru bu kelimeye Kırgızcada **qaşa* veya **qaş* şeklinde tesadüf edilir. Bu kelime, Kırgızların sonradan öğrendikleri Türkçeye ait bir kelime olamaz. Bunun Kırgızların eski diline ait bir varlık olduğu anlaşılıyor. Kırgızların eski diliyle Yenisey Ostyakçası arasında münasebetler kurmak istiyen birtakım araştırmacılar vardır. Herhalde, Yenisey Ostyakçasında (*e* 'demir') ve Kottçada (*t'ip* 'demir') 'demir' mânasında buna benzer bir kelime yoktur.

Eski Kırgızca **qaşa*, **qaş* kelimesi coğrafi bakımdan Sayan dağları sahasına bağlanabilir. Bu durum karşısında, VI—VII. asırlarda aynı sahalarda yaşamış olması muhtemel diğer dilleri göz önünde tutmak yersiz olmaz.

Burada geniş mânasiyle Yenisey Ostyak dil ailesinden bahsedilemeyeceğini yukarda söylemiştik. Bu sebeple, Samoyed dillerini ele aldık. Burada büyük bir hayretle Ostyak Samoyedleri arasında 'demir' mânasında *kues* (Castren) kelimesinin kullanıldığını gördük. İlk olarak, bu kelimenin başındaki *k*- sesi izaha muhtaçtır. Samoyedcede karakteristik bir gelişmeden çıkmış olan bu ses, Fin - Uğur dilleriyle uğraşanlar tarafından *secondaire* bir ses sayılır ve sonraki devirlerde ortaya çıktığı ileri sürülür. Hakikaten, Castren 'demir' mânasına gelen bu kelimenin diğer Samoyed dillerinde aşağıdaki şekillerde kullanıldığını tesbit etmiştir: Yur. *jêsea*, *jêse*, *wese*; Tav. *basa*; Yen. *bese*; Kam. *baza*.¹ Bu kelime Fin-Uğur dillerinde de kullanılır. Macarca *vas* 'demir' kelimesi de bu şekillerle alakalıdır.² Fin-Uğur dilleriyle uğraşan araştırmacıların fikirlerine rağmen bu kelimeyi Kıtay ve Kırgız tanıklarıyla birleştirmemizin birkaç sebebi vardır: a) VI—VII. asırlarda Sayan dağları çevresinde Samoyedlerin yaşadıkları tahmin edilebilir; b) Moğol ve Samoyed dilleri arasında bundan önce varlığı ileri sürülen münasebetler de burada cereyan etmiştir. Bunu ispat etmek için Ramstedt'e borçlu olduğumuz³ ve tesadüfen aynı fonetik

¹ A.Castren—A.Schiefner, Wörterverzeichnisse aus den samojedischen Sprachen. St.Pbg., 1855. 214. Samoyed diline ait bütün şekiller Kai Donner (ülber die anlautenden labialen Spiranten und Verschlusslaute im Samojedischen und Uralischen: Memoires de la Societe Finno-Ougrienne XLIX,45,132) tarafından toplanmıştır.

² Szinyei, Magyar nyelvhasonlítás. 7. basım.44,112.E.N.Setälä, Zur Frage nach der Verwandtschaft der finnisch-ugrischen und samojedischen Sprachen Journal de la Societe Finno-Ougrienne XXX, 5:87.H.Paasonen, Beiträge zur finnisch-ugrisch—samojedischen Lautgeschichte,244,290.

³ G.J.Ramstedt, Zu den samojedisch-altaischen Berührungen: Finnisch-ugrische Forschungen XII.Ramstedt eski fikrini son zamanlarda Kalmückisches Wörterbuch

problemlerle alâkalı olan bir misali zikretmekle iktifa edelim: Moğolca *gedesün* 'karın', Ostyak - Samoyedce *käd, käte, kät, kätü, kätä, kete, ket'* 'Darm', Yur. *jîd'u, jîéd'u, wét'u*; Tav. *bëaturı*; Yen. *bere, bede*; Kam. *bedii*.

Bu etimolojiyi vermekle takibettiğimiz maksat, sık sık tecrübe edilen Türk - Moğol patikası çıkmaza saptığı zaman, başka yollar aramak lüzumunu ortaya koymaktır. Buna rağmen, arasıra yanlışlara düşülebilirse de, yeni ve inandırıcı neticelere varmak için bu tehlikeyi göze almak lâzımdır.

9. Çin kaynaklarında tesadüf edilen barbar dillerinin araştırılması ile alâkalı müşahadelerimizi hulâsa edelim. Glossaların rekonstrüksiyonunu her şeyden evvel Çin dili tarihini göz önünde tutarak yapmak lâzımdır. Eski Çin telâffuzu kelimeleri "tanınmıyacak hale" sokmaz, sadece arasıra substitutio tatbik eder. Bu suretle barbar kelimelerinin rekonstrüksiyonu güçleşir. Substitutiodan çıkan güçlükleri azaltmak için, araştırılan barbar dilinin tarihini bilmek icabeder. Bu sebeple, şimdiye kadar meçhul kalmış barbar dillerinin araştırılması daima verimli olmaz. Bu dilleri aydınlatmak maksadiyle, araştırmalarımızı derinleştirmek ve eldeki bütün vasıtaları kullanmak suretiyle Kuzey Moğolistan'ın ve Güney Sibiry'a'nın eski dil haritasını göz önünde tutmak icabeder.

Henry O. W.

P. I.

"

Henry O. W.

~~Henry O. W.~~